५१८४

नं. — ५१८४

नाम.ग्र — कात्यायन सूत्र व्याख्या [illegible]

२२शाध्यायः

कर्ता — श्री याज्ञिकदेवः

पत्र. सं. — ६३ सं. — [illegible]

विषयः — सूत्र पद्धति परि. शिष्ट.

कात्यायनसूत्रव्याख्यान द्वाविंशाध्यायः

५१८४

२२

द्वाविंशो
पत्र ६२

१ श्रीगणेशाय नमः दर्शपूर्णमासादीनि पित्र्यमेधांतानि याजुर्वैदिकानि कर्माण्युक्तानि
अधुना सामवेदविहितान्येकाहाहीनसत्राणि वक्तुं प्रतिज्ञां करोति ॥ अथैकाहाः ॥ व्याख्या
स्यंत इति शेषः अथानंतरं एकाहा एकसुत्याः क्रतवः अभिधास्यंते । एकाहस्य अहर्गणहीना
नां सत्राणां चोपलक्षकं तेनैकाहाहीनसत्राण्यभिधास्यंत इत्यर्थः अथशब्दोऽधिकारां
तरप्रज्ञप्त्यर्थः । अथानंतरं सामवेदविहितानि कर्माण्युच्यंत इति ॥ अप्रवचनेऽग्निष्टोमः ।
अप्रवचने संस्थांतरस्यानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थः क्रतुर्भवति । वचनात्तु संस्थांतरं । यथा
कृ॰पा॰७ गोआयुषी उ[illegible]वित्यादि । अत आग्नेय एकः सवनीयः पशुः यमग्न इति प्रचर[illegible]शे पी ७
९८ षहोमस्तदभावेष तु [illegible] होतहोमो वा यज्ञा यज्ञीयं तेनु याजाक्षीति विशेषः तत्र प्रथमे
काह माहा ॥ भर्द्धेनुर्दक्षिणाः । भ[illegible]काहो धेनुर्दक्षिणाः भर्गो मे काहो धेनुर्दक्षिणोऽग्नि
ष्टोमसंस्थो भवति । धेनुर्दक्षिणा यस्मिन्सो धेनुदक्षिणः । अत्र धेनोर्यज्ञदक्षिणात्वेन वि
धानादितराः सर्वा हिरण्यवस्त्राश्वादिका दक्षिणा निवर्त्तंते । तत आश्वदानाभावादश्वानु
तेरभावः । वासः पूर्वबद्धं हिरण्यमवधायेत्यत्र वासोहिरण्ययोर्दक्षिणाभूतयोः चतुर्गृही
तमध्ये निधानं विहितं । अप्रवृत्तयोर्निवर्त्तितत्वादुक्तिमध्येतयोरनिधानं तया धेनो
रेकत्वाद्दक्षिणामित्र णामंत्रे ऊहः कर्त्तव्यः रूपेणा ते गामभ्यागां चुंचुत्य स्तबिध्व देवाविभ
जनु । ऋतस्य यथा प्रेहि चं दूत दक्षिणा इति । अत्र शाखांतरविशेषः सर्वेष्वेकाहेषु सा राम ९

तु२

धारणाउक्तः। नुदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसंनिपातेयज्ञकालोनादेशेप्रथमायांपू
र्वपक्षस्यदीक्षेतेहोभ्यः। पूर्वपक्षस्यशुक्लपक्षस्यप्रथमायांतिथौप्रतिपदिएकाहे
भ्योदीक्षेत। ६ ध्यावानक्षत्रयोगंशुक्लपक्षेएवनक्षत्रयोगंदृ [illegible] अनुकूलनक्षत्र पृ॰ २
योगं विलोक्यवादीक्षावर्तव्या॥ नप्रतियज्ञियमः। तेषामेकादीक्षा। नादेशेतिस्र
श्चतस्रोऽपरिमिताबा॥ तिस्रउपसदः। इतिअन्यत्सर्वमग्निष्टोमवत्॥ ज्योतिः। ज्यो
तिर्नामैकाहोग्निष्टोमसंस्थोभवति। पुज्ञतिवदेव॥ गोआयुषीनु। गोश्चअयु कृष्णो ६
श्चगोआयुषीइमौद्वावेकाहावुक्थ्यसंस्थौभवतः अवचनेग्निष्टोमइत्यस्यापवादः। अश्वप्रा
ज्ञत्वेवदक्षिणा एक आग्नेयः सवनीयः पशुः। द्वितीयरौद्रास्तः। नुचे प्रथमंपरिधिमा छ्य
लभतेयमग्नइति। यज्ञायज्ञीयांतेचयज्ञ(छ्य)चवियर्हि। तृतीयसवनेआग्रयणाग्रहणानं
छ्य तरमुक्थ्यस्थाल्यमुक्थ्य(छ्य)ग्रहणांइत्येवमादयउक्थ्यसंस्थोक्ताविशेषाभवंति। मानवे। आ
म्नातंविधानमेकाहानांसाग्नयः सर्वेषड्शिलीवसुद्यानुर्मास्यभ्योयथांचाग्निवा
दीक्षोपसदः कामायेषुप्रजापशवः प्रजापतिर्वाप्रवर्ग्यीस्तइति॥ अभिजिद्विश्वजितौ।
अभिजिद्विश्वजिद्विश्वजित्संज्ञौद्वावेकाहावग्निष्टोमसंस्थौक्रतूभवतः अभिजिन्भ
वत्यनभिजितस्याभिजित्याइतिएतद्विश्वजितोप्युपलक्षणं विश्वजिभवतिविश्वजि
त्याइतिब्राह्मणांतरं। अनयोर्मध्ये। अभिजितोदक्षिणामाह॥ सहस्रमभिजितोदक्षिणा

अभिजित एकाहस्य सहस्रं गवां दक्षिणा भवति। पक्षान्तरमाह। शताश्वं वा। शतमश्वा अ-
धिका यस्मिन्गवां सहस्रे तच्छताश्वं। शताश्वाधिकं गवां सहस्रमभिजितो दक्षिणेत्यर्थः।
अथ विश्वजितो दक्षिणामाह॥ सहस्रं शताश्वं सर्ववेदसं विश्वजितः गवां सहस्रं। सर्ववेद-
सं सर्वस्वं सर्वधनं वा विश्वजितो दक्षिणा भवति। अत्र छन्दोगसूत्रं कामं त्वयमाभ्यां
सा॰ यजेत सहस्रमभिजिति दक्षिणां शताश्वसहस्रं सर्ववेदसं वा विश्वजित इति तत्र सह-
स्रपदे अश्वदानमप्यगृह्णाति स्नानं बध्यास्त्रैधातवी चेत्ये तावता भवति। नाश्वाहुतिः। अ-
शताश्वपदे अश्वाहुतिर्भवति नाश्वदानमिति स्नानं बध्यस्त्रैधातवी च भवत्येव। सह-
स्रदक्षिणाधिकदक्षिणापि विधानात्। सर्ववेदसपक्षे एकं अश्वदानमप्यगृह्णामपि तत्र भव-
ति। सर्ववेदसे गृहीतव्य इति वचनात् हिरण्यादेः प्राप्तत्वात्स्यात्र निवृत्तिं दक्षिणान्तरवि-
धानात्। बह्वृचानां छन्दोगानां चायं विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वपृष्ठ[illegible]आम्नायते।
तेनाच सर्वैतिथ्या आप्यभवति। सर्वपृष्ठश्चैव सर्वैतिथ्या इति संज्ञा विश्वजिति वंचना
सर्वपृष्ठ[illegible] काल एव गृह्यन्त इति श्रुतेश्च। सर्वाणि रथसंसाराणि प्रपाकरणानि। तत्र वि-
राज्ञो रथसंसारणाद्दुष्प्रवरणाभिः प्राकरणानि छेवल्यादि पुहोत्र प्रलयाः प्रतिग्रहा-
श्च। इतरे पृष्ठ्ये पृष्ठ्ये पृष्ठ पृष्ठ्य प्रथमस्य मेकैकं सर्वस्वदानेन विहितं सर्वस्वस्य भूत[illegible] राम २
भूमिभूमृद्दरपि दाने प्राप्तेऽर्थमाह॥ ज्येष्ठपुत्रमपभज्य भूमिमूद्रवर्जे या गावि शेषा

स्य २

विश्वजिति सर्ववेदसं दक्षिणां ददातीति श्रुतं। तत्रेदं चिन्त्यते। अस्थायुत्रमपभम्यस्रोपेति
वर्जनेन तद्भागदानेन स्वधनमध्ये भागवर्जितं कृत्वा तस्मै तदीयं भागं दत्त्वेत्यर्थः भूमि
अश्वद्रव्यचदासभूतं वर्जयित्वान्यसर्वस्वं ददातीति कुत एतत् भूमिश्चद्रव्यवर्जमिति तत्र हेतु
सर्वेषां योगविशेषात्। संबंधाविशेषात्। असत्स्वत्वव्यवहारणाशयनासनचंक्रमणा
दिसंबंधः सर्वेषामविशिष्टः तेन सर्वसाधारणत्वान्नस्फुटं स्वत्वं तथा धर्मार्थेप
रिचारकत्वेन यजमानमुपस्थितोयः शूद्रः तस्य स्वत्वाभावादनिच्छया परवश्य
त्वान्भ्युपगमसंभवाच्च न देयं। यो हि अस्यापरिक्रीय दासत्वेन स्थापितो भवति स व
श्यो भवति यस्तु धर्मार्थमव सेवां कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव। अस्यास्वीकृतस्य
शूद्रस्यापि दानमाह॥ शूद्रदानं वा दर्शनावि[रो]धाम्यां। वाशब्दो व्यवधारणे भृत्यास्वी
कृतस्य शूद्रस्य दानं भवत्येव कुतः दर्शनादविरोधाच्च पुरुषमेधसर्वमेधयोः शू
द्रदानं दृश्यते स पुरुषं प्राचीं दिगिति। न च सर्वेषां योगाद्विशेषादिति विरोधः न हि
क्रीतो दानलब्धो दायागतो दासः कस्याप्यन्यस्य संबंधी यतो हि क्रीतः येन वा प्रति
गृहीतः यस्य वा भागे पितृपर्यागतः संन्यागतस्तस्यैव स इति न तद्दानेन कश्चिद्विरोधः
अथ यद्दक्षिणाकाले सर्वस्वदाने द्रव्याभावात् विश्वजितः समाप्तिः कथं भविष्यतीत्या(
शंकायामाह॥ द्रव्याभाववदंतः तदंतो दक्षिणादानांत एव विश्वजिद्भवति कुतः द्र

कासय० ३ व्याभावात्। सर्वं हि द्रव्यं दत्तं समाप्तिश्चाज्यादिद्रव्यसाध्या। तच्च नास्तीति युक्तमे
वोक्तं दक्षिणादानान्तो भवतीति सर्वः पक्षः॥ सिद्धान्तमाह॥ समाप्तिर्वाऽचोदितादनभ्यु
पेतेः वा शब्दः सर्वपक्षनिरासार्थः समाप्तिरेव विश्वजितः कर्तव्या न दक्षिणादा
नान्तता। कुतः चोदितत्वात् विश्वजिता यजेतेत्यनेनास्यैतत्प्रत्ययेनोपात्तत्वमप्यनभ्यु
3 पदर्शपर्यन्तस्य यागस्य साधनत्वेन विहितत्वात्। तथाऽनभ्युपगते विश्वजितः
समाप्तिः कर्तव्या॥ अनभ्युपगमाद्दुद्देशत्वं वच्छेदे सर्वं परिदधातीति वस्त्वबुध्यते धान
विधिपरे वाक्ये अनभ्युपगमो दृश्यते यतः अतो नाभ्युपदर्शनाद्व्योर्वन्निर्दिश्यते य
द्विश्वजितः समाप्तिः कर्तव्येति॥ किं चादीक्षासु वा पदेशात्। दीक्षास्विव त्वर्थस्य
द्रव्यस्यान्यस्यैव्यपदेशात्। कृत्वर्थमपदिश्यान्यसमाग्न्यादिष्वत्वात् कृत्वर्थमग्न्यो
६ यायथाकालं संपादयन्ति अतस्तद्व्यतिरिक्तमेव सर्वस्वमिति। तस्य वादत्तत्वात्ते
न क्रतुसमाप्तिः कर्तव्येत्यभिप्रायः॥ एवमेवाह जैमिनिः अशेषत्वात्तदन्तं स्यात्कर्मणो द्र
व्यसिद्धित्वादितिसूत्राधिकरणेन कर्मणो भएव यजमानेनात्मीयं धनं वचनेन बलान्निधा
व्यवस्थापिते। इदमेभक्त्यार्थमिदं क्रत्वर्थमिदं दक्षिणागदानार्थमिति। तत्र यद्दक्षि
णादानार्थं सर्वस्वदाने विहितं तदेव सर्वदेयं न क्रत्वर्थं नात्मभक्त्यर्थमिति पार्थसार राम
थिमिश्राः॥ न समत्वात्॥ नैतदेवं पक्षद्वयाद्युक्तं समाप्तिर्वा विश्वजितः कर्तव्येति। कुतः ३

वौ

समत्वात्समं घेत दुभयं। विश्वजिता यजेतेति समाप्तिविधानं। सर्वस्वं ददातीति
सर्वस्वदानविधानं च॥ नुभयोरपि श्रुतत्वात्। अतो विरोधाद्विकल्प एव भविनुमुक्तः।
सर्वस्वदानं वा कर्तव्यं समाप्तिर्वा कर्तव्येति मध्ये पुनः सर्वपदस्य सूत्रे इदमेव सूत्रं पु
नरधीत्य सिद्धांतपरत्वेन व्याख्यायते। समबलत्वाद्विकल्प इत्युक्तं न चैतदुभयं स
मबलं। यतो विश्वजिता यजेतेति प्रथमो विधिः प्रथमो विधिः प्रधानविधिश्च। स
र्वस्वं ददातीति गुणविधिः। पश्चात्कालभावी च अतः सर्वकालीनस्य प्रधानविधे
र्बलवत्त्वात्ततः प्रतीतासमाप्तिरेव युक्ता विकल्पश्च समबलत्वे सति भवति। न चानयोः
समबलतानुक्रमपुनरुक्तिनिरस्तत्वात्। अथेदं चिंत्यते। विश्वजिति सहस्रं सर्वं वेदं संवा
ददातीति विकल्पमनुक्तः तत्र किं सहस्रान्न्यूनमपि सर्वस्वं भवति नु तत्सहस्रादतिरि-   ३ क्र९
मेवेति। तच्च सूत्रेणोपवर्ण्यते। यौगिमारो सर्वमविशेषात्। सर्वस्वपरिमाणेन
अपेक्षिते सर्वस्य यावत् धनं गृहे तदानीं स्वकीयत्वेन विद्यमानं भवति सुवर्ण
रूप्यताम्रगवाश्ववस्त्रधान्यादि तत्सर्वं देयं सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं वा ऊतः। अ
विशेषात्। न च सर्वस्वं ददातीति वाक्ये विशेषः श्रुतो येन सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं
वेति विशेषं अवधार्यते। अतो यस्य यावत् स्वं तेन तत् सर्वं देयमिति प्राप्ते विश्वजि
ति विशेषमह॥ अपि वा पूर्वत्स्यतुत्पत्तात्। वाशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे। अपि वा

कृ

कास्रा०
४

५

मेवसहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितिदेयं॥ न सहस्रान्यूनं कुतः प्रकृत्यानुग्रहात्।
सर्ववेदसदाने प्रभूतस्य सहस्रदाने न तस्यानुग्रहदर्शनात्। कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं
दातुं तस्मात्सहस्रं देयमिति। एतच्च तदैवोपपद्यते यदा सहस्राद्धिकं सर्ववेदसं भ
वतीति। अतो विश्वजिति नियमेन सहस्रादधिकमेव सर्ववेदसं देयमिति। अन्य
चापि प्रतिहर्त्रपच्छेदादेवमेव सहस्रादधिकस्यैव सर्ववेदसस्य प्राप्तौ स
त्यामाह॥ नानित्यत्वात्। सहस्रादधिकमेव सर्ववेदसमिति पद्धतां। तन्नोत्तरं
अनित्यत्वात् न हि नित्यैकसंख्यापरिमाणविशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः ये
नैवं निश्चीयते सहस्रादधिकमेवेति। अतो यस्य यावत्स्वं सहस्रान्यूनमधिकं वा
तत्सर्वं सर्वस्वदानविधौ प्रतिहर्त्रपच्छेदाद्दे॥ कर्मशब्दाच्च॥ अस्ति चायं लोके
कर्मशब्दो व्यापारशब्दः सर्वस्वमनेन दत्तमिति। यस्यापि गृहे स्वल्पमपि धनं भव
ति शतादपि न्यूनं तावति सर्वस्मिन्दत्ते लोका एवं प्रयुंजते सर्वस्वमनेन दत्तमिति
अतोऽपि कारणात् सहस्रान्यूनमपि सर्ववेदसं भवति। अतो विश्वजिति लिंगव
शात् सहस्रादधिकमेव सर्ववेदसं देयं। अन्यत्रानियम इति। सिद्धं॥ अथ सर्वस्वद
नप्रसंगे विश्वजिदनंतरं कर्त्तव्यमाह॥ अवभृथादुदेत्य परोहिणोपावसछयौ सकर्मं
पुच्छावच्छाते परिदधाते। अवभृथादुदेत्यावभृथादुत्तीर्य दीयमानां तं परि समा राम
४

प्परोहि रापौरत्नावस्मे वस छ ब्ध्रौवस स्पल्व चौवर्म गोसक स्मिपु छौकस्मोप्यंपुछे
न च स हि ते पत्नी यजमानो ऽपरिद्ध्यातेः ऋच्छाते ऋच्छिन्नोपशुभि वो ऽसपक्ष्यातेर
स्याहुर्यः सर्वं ददाति छ चोपरिधत्ते रतितां ओ सर्वस्वदृनपक्षे ऋतत्वात सर्वस्वद
नपक्षएवेतम्दुःख वतिभ स हस्रदृनपक्षे ॥ द्वादशरात्रं परिवसत्सुखावदं त्रिबि
भ्रतभौदुवरीं वा ततो यजमानो विश्वजित्समाप्यनंतरं द्वादशरात्रं द्वादशं होरात्रा
णि वस्यमाणोवु स्थानेषु परिवसति किं उर्वेन्द्रउर्ववदं त्रि ॐ इंवरीं उ वर वक्त्रो उ
वयवघटितां ना ऋाभ्रत्रिबिभ्रतह स्तेन धारपन नुखायारवनु खावत तेनो श्वासं
बोधिनी यादृशी ऋभिः तादृशी नु खावदिस्यनेना तिदिश्यते ते न वैरात्वीसु
षिराकल्माषी ऋभावं ऋकल्माषीनु भयतस्तौ ह्लौ प्रादेशमात्री ऋरत्नी
मात्री चेत्येतावद खावदित्यनेनापि दिश्यते। खनिचैगाजीवति तिप्रकृत कितदे
खनित्रमि सयेहिते ऋहनुभयतः क्षुदभ्रिभंवतीतितां अभ्रकतत्वा तेयावर्षदे त
गस्तत्रं नुभयतः क्षुदभ्रिर्भवतीतिवैणवी कल्माषीति शांडिल्यो यायाका चेति धानं
ड्ड यव्वरति ॐ वरीमपिमपित र्घविधामेव ॥ नुब्री यंच नु ब्रीयंचा नुब्रीयः
शिरोवेष्टनवस्त्रं तत्रिविभ्र यजमानो द्वादं परिवसति नुब्रीयं बिभर्ति शिल्पत्वा
येतितांसे श्रवणातां शिल्पत्वाय वैदि आपरोहि रात्रावत्सलव सकाशाद्धेल स

कात्या०
५

रण्यात्॥ तिस्रस्तिस्रः। वक्ष्यमाणानामौदुंबरादीनां स्थानानां मध्ये एकैकस्मिन्स्था
नेयजमानस्तिस्रस्तिस्रो रात्रीर्वसति॥ औदुंबरे मूलफलभक्षः। उदुंबरः सप्तमि
न्देशे रसोदुंबरो देशः। तत्रौदुंबरबहुले देशे अरण्ये तिस्रो रात्रीर्वसति कौ
दृशः मूलफलभक्षः। मूलानि चार्द्रकवासूरणकंदादीनि फलानि च पिप्पलोदुं ८ना
बरादीनि भक्षयन्तिष्ठतीति मूलफलभक्षो मूलफलाशन इत्यर्थः। तथाहि
ताये। अरण्ये तिस्रो वसत्यारण्ये तामिरन्नाद्यमवरुंधे नुदुंबरे वसत खनित्रे
णाजीवे कुंभ्यन्नस्तुदुंबरोऽभि भवति। तथा च छंदोगसूत्रं। अरण्ये तिस्रो वसतो
स्तुदुंबरे वसेत। नुदुंबराभावे तूदुंबरशाखानि खनेपुरीति पूर्वेणैव तत्र ब्राह्मणा
अरण्ये तिस्रो रात्रीर्वसतीति नुदुंबरे वसेदिति चुपदुक्तो तदरण्ये तिस्रनुदुंबर
चतिस्र इत्येवं न। किं तर्हि अरण्ये वनेवनेप नुदुंबरस्तत्र तन्मूले वसेदित्यर्थः कुत
एतदेवं घदृशोत्तरात्रयोभवतिवक्ष्यमाणात्वात। एतच्छुतिसूत्रानुसारेणौदु
बरे मूलफलभक्ष इत्येवं पाठस्तत्रौदुंबर इति। तथा छंदोगसूत्रं॥ खनित्रेण
जीवतीति तत्र खानिस्पानिस्पात्तेन जीवेत खाल्यं खननेन लभ्यं कंदमूलादि
तद्भक्षो खायतेन जीवेदित्यर्थः खान्याभावे धान्यपात्रेण खायते खानं जी
वेत् यदि तस्मिन्नरण्ये कंदमूलादि खाद्यमन्नं न स्यात्। तदा धान्यपात्रेण भक्षि म एम
५

६

ध्येप्रथमं निखायतैर्द्धान्यपार्श्वेस्वखानं ताभ्यम्भानुखायो खायज्ञोवेत। एतं र्थमेव तद्य
भिधारणामुक्तं। निषादाः एवं अरण्ये पतिस्त्रे रात्रीः प्रोष्य ततश्चतुर्थ्यां घा। तिस्रो रात्रीर्नि
षादे निषादानां समीपे च यजमानो वसति तथा च छंदोगसूत्रं निषादेषु तिस्रो रात्री
र्वसतीति यावर्द्धितो निषादग्रामस्य वसेत इति।। जने ततः सप्तम्यां घस्तिस्रो जने वस
सति। समानजने ततो दशम्यां घास्तिस्रो रात्रीः समानजने वसति जनसमानज
नौ नशब्दार्थयो[illegible]कि प्रसिद्धत्वात्तदर्थस्वयमेवाह। वैश्यो जनो राजन्यः समानज
नः अतः। जनशब्देन वैश्य उच्यते। समानजनशब्देन राजन्यः क्षत्रिय इति। कुत एत
त्। अतः एवं हि शाखांतरे श्रूयते अत्र छंदोगसूत्रं। जने तिस्रो वसती राजन्यबंधुर्जं
नो ब्राह्मणाः समानजन इति शांडिल्यः विवाह्यो जनः सगोत्रः समानजन इति धानं
जय्यः। विवाह्यो विवाहार्हः असमानगोत्रप्रवरः प्रतिवेशो जनपदो जनो यत्र वसेत् स स
मानजन इति शांडिल्यायनः प्रतिवेशः समीपवर्तिता एते धर्माः सर्ववेदसदक्षि
णानां सर्वेषां सर्वेयज्ञानां शाखांतरदृष्टानामपि सर्वस्वदक्षिणानामेतद्धर्मप्राप्त्यर्थं।
अथ निषादानां ग्रामसमीपे वसतो यजमानस्य भोजने नियममाह।। ग्राम्याभोज
नं निषादान्नं निषादानां संबंधि यच्छ्याम्यं ब्रीहियवगोधूमादि तस्य भोजनं यजमाने
न तत्र वसता कर्तव्यं ग्राम्यस्य निषेधात् आरण्यस्य नीवारादेर्न निषेधः। अतनुरूपं

न

कात्या० ६

दोगसूत्रे ते यां नाम मारण्यं भुंजीत नैवारश्यामाकं मार्गमिति। ते यानि ग्राम्यदूतानि यस्य दार
ण्यान्नं तैलाभं इध्मया भुंजीत। माङ्गं मृग मांसा भ्रन्नश्यामाक नैवारादीनां स्वयमेवा
रण्यत्वात्। दारण्य ग्रहणं ग्रामेण वारणादारण्ये भवं स्वयमेव लब्धं तत्र भुंजीत मु
नैनिषादे भ्यो गृह्णीयादित्येवमर्थं॥ सन्नयाग्य्यानं चानिषादसमीपे वसतो य
६ जमानेन न सन्नेयेन पात्रेणायानं नुदकादिपानं कर्तव्यं न सन्नेयेनापि वेदितिस्मृ
तेरागात्॥ संवत्सरं न याचेत सर्वस्वदक्षिणा विश्वजिद्याजी संवत्सरं वर्षपर्यंतकाले
चो ९ किंचनन याचीत किमपि हिरण्यादि न प्रार्थयेत। संवत्सरं न याचेदिति श्रुतत्वात्॥ दीयमा चे
व नं न प्रत्याचक्षीत अयाचितमेकेनचित् किंचिद्धान्यहिरण्यादि दीयमानं न प्रत्याचक्षीत
न निराकुर्यात्। नोदीयमानं प्रविनुदेदन्नाद्यस्याप्रतिनोदयेति तांडिश्रुतत्वात्।
॥ एवं परनिरपेक्षे अभिजिद्विश्वजितौ विधायाधुना तयोर्दशरात्रसंमासव संहतयोः
प्रयोगमाह॥ यमाभ्यां वा यजेत। अथवा विश्वजिदभिजिद्भ्यां यमाभ्यां दशरात्रसं
मासव तवत संहताभ्यां यजेत नैकैकिनाप्यमाभ्यां यजेतेताभ्यां समस्या इति तांडिश्रु
तत्वात्॥ अथयमाभ्यां यजने पक्षद्वयमाह॥ पूर्वापराभ्यां पुनर्वा अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां ध्र
यमाभ्यां यजमानः पूर्वापराभ्यां यजेत पूर्वमभिजिता तस्यानन्तरमवश्यं विश्वजिता एम
यजेतेत्यर्थः। एतौ हि दशरात्रसंमासव संहतावेव फलसाधकाविति भावः। अथ ६

अ

वायुगपत्सहैवाभिजिद्विश्वजिद्भ्यां यजेत तथाच छंदोगसूत्रं। विश्वजिदभिजिद्भ्यां
यमाभ्यां यजमानः सर्वापराभ्यां यजेतेति धानंजप्यो युगपदिति शांडिल्य इति पदा
तरमपि आह। कर्मलघुमाभ्यां यजेतेति। तेन नावश्यं संहतयोरेतत्फलसाधनत्वं अपि
तु पृथक्साधनत्वमपि तस्मादन्यतरपरिहारेणान्यतरप्रयोगोपि कर्तुं शक्यत
इत्यर्थः। तत्र सर्वापरप्रयोगपक्षे विशेषो नास्ति। युगपत्प्रयोगपक्षे विशेषमाह॥
दक्षिणोत्तरे देवयजने। युगपत्पक्षे दक्षिणोत्तरे द्वे देवयजने द्वयोर्यज्ञयोर्भवतः। क
या स्य दक्षिणं कस्य चोत्तरमित्याशंकामाह॥ दक्षिणमभिजितः अभिजितो देवयज
नं दक्षिणं भवति अर्थाद्विश्वजित उत्तरमिति सिध्यति॥ पत्नीशालमुत्त
रं षोडशषोडश ब्रह्मादयः पृथक्कर्वतीसमर्था॥ तत एव वा प्रभूतत्वात्। अथवा। एवंवि
भवंति नुभयत्र यज्ञद्वयेपि ऋतः प्रभूतत्वात् प्रभवंति हितएव ब्रह्मादय नुभयत्रैक
चे मेकं तु अग्निमध्ये दक्षिणोत्तरे देवयजने आधुर्यंवप्रति प्रस्थाता करोति मैत्रावरुणो हो
त्रं ब्राह्मणाछंसी ब्रह्मत्वं। प्रस्तोता औ[illegible]त्रमिति। एतत्स्वपदार्थानुकुर्वंति। दक्षि ष्ठे
णे देवयजने तृतीयाद्वितीयानां पदार्थान् कुर्वंति स्वपदार्थान्[illegible] अनुत्तरे चतुर्थी
स्तृतीयानां पदार्थान्स्वपदार्थांश्च कुर्वंति पदार्थानां योगपद्ये विरोधादेवं भव
ति। यत्रायोगपद्यं तत्र मुख्यानामेव कर्तृत्वं॥ एवमूहित्वा संदेहकर्मकर्तव्यं॥ वीहिवेदि

रे॥ उत्तरे विश्वजितो देवयजने पत्नीशालं पत्नीशाला भवति। नानार्त्विजः॥ नानापदार्थत्विजो भवंति उभयत्र च

कात्या० ७

कानि समान्यानि। यानि कर्म्माणि बाहिर्वेदिकानि दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्याघर्मो
पसदुदयनीयोदवसानीयादीनि तानि समानानि साधारणान्येवं त्रेणाभ्यो भवं तं २
तिनयं यक्रु॥ नानेतराणि। इतराणि बाहिर्वेदिकेभ्योऽन्यानि अंतर्वेदिकानि अग्नी
ग्न ४ षोमीय यादीनि तानि नानानाव्यवतिरस्यर्थः॥ कर्मसंनिपाते दर्शं दर्शं माभि
जितः अभिचवाधिस्माद्युपस्थानादौ सर्वेषां साधकस्य संनिपाते नु भयज्ञा संबाधि
धिनोः कर्मणोरेककालोपनिपाते अभिजितः सर्वं कर्म कर्त्तव्यं ततः पश्चाद्धृ
ठ्ठ जित इति सर्वे दाक्षिणाभिषवं ज्ञैत्वाप श्चादुत्तरे। प्रथमं दक्षिणो अस्योपस्थानं ततनुत्तरे धि
दाक्षिणा देवयजनाध्यवसानं प्रथमं ततनुत्तरे। नु परवदेशे दयोः सोमयोर्द्धिनोर्च
नुजे हितं गृहीत्वा न्वारभस्व इत्यादि दक्षिणो सोमविक्रयिणा आहननात् तं ज्ञ त्वा ततनुत्त
रे। ततएवमेव सोमप्रवेशनांतं पदार्थका क्रमेण। एकस्यामेव शालायां द्वयोः सोमयोः
क्रमेण प्रवेशनं हविर्धानप्रचालनाद्यालंभनांतं प्रथमं दक्षिणा ततनुत्तरे। एवमेवा
परवखननेऽधिषवणे वापे चाग्नीषोमप्रणयने सोमहरणांतेऽभेदः। सोमस्याह
विर्धानयोः अभेणान सिन्नापनं नुत्तौ गुलिविसर्गः अन्यारंभणा च खाले दाणायो
भेदः। पशुनयने शाधने च। एकः शामित्रनुत्कार आत्वालबहिर्वेदिकत्वात्। एग म
एवं यत्र यत्र कर्मसंनिपातस्तत्र तत्राभेदः। अन्यत्र यौगपद्यं ज्ञेतुयाज्यावरणोपायावे ७

क ख्य

तिकर्मा। गिकरोतित स्मत्यंवेतिवत्साग्नि। स्तोत्रे संनिपातः॥ पृथक्सहस्रदक्षिणा॥
पृथक्गवांदेसहस्रंदक्षिणा सहस्रमभिजितः सहस्रं विश्वजित इति। अतश्चप
सहस्रसंयुक्तांतदुभयत्रभेदेनभवति। अश्वदाम्य अहगांतिस्त्रोनुध्यामीवेति त्रैधात वे
वीतुकोहैर्वेदिकीतेनतं त्रैगौकेवभवति। दक्षिणा दानंतूभयत्रमुख्यकार्दक्षिणामेवन
विरोधकर्न्दक्षिणां पत्नीसंयाज्ञदुक्षिणाग्निहोत्रहोमानुत्तरएवानुभयत्रनवेरवस च
मिच्छयजूर्छि। सागिविलोवेदांतवैदिकलेपिनपंचसुभेदःशिरासिसांयाा
मिकाणिभेदेनोणाकृदोनांकरणामिसेवंविचार्यविचार्यसर्वेकार्यमिति अत्र
छंदोगसत्रो अभिजितो दक्षिणा देवयजनं स्यादि विश्वजितनुत्तरं तस्रतिपत्नीशा
लास्यान्नानविंजोयच्छांतवैदिकमेतदपिनानाप्पथुगिसर्थः। अथपद्धहेंघ वे
वांतत। अभिजितः सर्वेसर्वेकर्मसंतिष्ठतविश्वजितनुत्तरं तयोः पृथक्सहस्र
दक्षिणा इति। अत्रत्रविजं साधारणापदो नास्ति अथसर्वजि संज्ञ मेका
रमाह। सर्वजित्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षाः सत्साहतिपवस्तिसनुपसदः
आ पञ्चसर्वजित् संज्ञकरवाहोग्निष्टोमसंस्थो भवति कीदृशः संवत्सरदीक्षः
संवत्सरदीक्षापस्रोसततया। पुनः कीदृशः। समहाव्रतः महाव्रतमितिस्तोत्रस्य
संज्ञातेनसहवर्त्ततइति समहाव्रतः अस्मिन्महाव्रततसंज्ञं साममध्यंभवतो

कात्या० ६ सर्वः पुनः कीदृशः सप्ताहाति यवः। संवत्सरा हि द्वंसस्राहस्पतिकाम्यसस्व व सुस्साभ
वतीति तयोः सत्त्यानाम ऊम ध्यति स्वनुयसदः चतस्योदीक्षाः अथ अवाप्य षडुपसदः
8 एकादीक्षेति। ततश्च एकेनाह्ना धिकं संवत्सरं अस्यादीक्षाः षडुपसत्य इति ज्ञु
स्वनुपसद इति [illegible] प द्वे चतुर्भिर्होमैर्भि [illegible] व सरं दीक्षेतिप [illegible] पाक
ष्टि रसां [illegible] रोन शततं तुनोत्यानि माज्ञोलीय तस्मान्निर्द्धतीत्यंतस्य [illegible] मत्रैष प
कोले भवति सवनीयपशुस्त्वाग्नेय एककपालो वा प्राप्तो पत्नुपालं भ्य इति तु महाव्र
तसंज्ञकानि विहितः। न चायं महाव्रतसंज्ञः किं तर्हि सर्वजिद्यायावचनादस्मिन्महाव्र
कं तं स्तोत्रं पृष्ठ्यं भवति अत एव विनरं द्व इत्यादि स्तवकं यहणाम च न भवति यज्ञ
स्यामहाव्रतत्वात् सहाव्रते च तस्य विधानात् स्तोत्रं च धर्मो स्तु भवं स्तवाते षां स्तोत्र
संयोगेन विधानात्। अत एवाग्निरथ वानियमः। समहाव्रतेऽनियम इति वच
नात्। अथ वाशांखायनसंचेमहाव्रतीयमहरिति वचनात्त् ध्याति स्वनुपसद्
व्रतस्यैकाहिकस्येति वचनाद्यास्याकृत्पि महाव्रतसंज्ञा भवति ततश्च तदुपालम्भ्या
यहणामपि भवतीति। द्विषः संवगिति मं चेराद्धिघ [illegible] मे शब्भ [illegible] राग चा अ शुं
थाऽसि नेव सर्वजितिद्धि हारीपक्षांतरमाह॥ अग्निव धादीक्षा॥ वा अथवा
सर्वजिति अग्निव घायनपनवदेवसंवत्सरमेवदीक्षा भवंति। नैवाधिकं नापि राम ६

चतुर्भिरधिकमिति॥ अग्निवदित्यपदेशात् अपि संवत्सरमतीतो संवत्सर
मतोपि लोदयापि -- मंत्यमियंता: सर्वे दीक्षा ण क्षा अत्र भवंति॥ उपसदां नुति
स्त्र उपसदः षड्डोतिविकल्पः। स्थितएव॥ अथतो द्यवाहानां पंचविंशो ग्निर्भो
म: सर्वजितावै देवा: सर्वमजयं सर्वस्याप्ये सर्वस्य जित्यै सर्वमेतेनाप्नोति
वे सर्वं जितो मल्व्रतसंज्ञं स्तोत्रपदं भवति माहेंद्रं स्तोत्रं वतीत्यर्थ:॥ कस्य ङ
कारे गाविस्तरे साम महाव्रतस्तोत्रस्य स्वरूपमुक्तं॥ ३ इमिकुत्थिनो वहादि
मि द्वादधीयोउ येदभिक्रतामयीतित्रिव।। छिरोगायत्रं॥ पंचदशं रथंतरं
दक्षिण: पक्षो वृहदुत्तर: कविंशो भरण्पु छं॥ तद्दिशा समनुवंन्तेषु छंदांसि पंच ति
विंशत्यात्मा राजनमितिनिर्आर आधवये पंचैलेनरूप्यमाणाना पहि समपंच अ
कमुक्तं स्तोमकंमहाव्रतस्तोत्रमितिकस्यार्थ:॥ अथतत्रशाखाविधत्ते अर्कस्यारय
श्रुकू इति॥ अर्कय॥ अर्कसूर्य: तत्स्वंविधिवहतो महस्वाल्पमहदुक्थं नाम्यतरति॥ अ
त्रच्छंदोगसूत्रेविशेष:॥ व्रतवत्सु सर्वेष्यमावास्या पांदी दिवा मावधो
न सांवत्सरिकेष्वेष्वत्रेतिगौतम:॥ व्रतवत्स्विष्यपदेशात्स्वत्र व्रतेन प्राप्नो तं
ति तदर्थे सर्वेष्यहयां तेनव्रतवत्सुवंस्वंतत्र व्रतेस्यर्थ:॥ सहसु सामिं षडहा
निसंवत्सरादधिकानि कृत्वोपनिषद:॥ समाप्तोवा संवत्सरं राचिसत्रे

तर

कात्या०
२

पुराचज्ञानं वीराणीपुर्यं यथाज्ञातेनु प्रथमेयं चदराराच्चीदीक्षेरन।। प्रथमे पंच
दक्षाराच्चेमलाव्रतस्य पिसतिय याज्ञोतिदीक्षेरंचयासच्चेषु ज्ञातिः न घथाज्ञाति।।
तेषां द्वादशादीक्षास्त्प्योपसदोनादेषु इति।। सर्व च वाय यथाज्ञायस्य च केषु
येदं तमिति धा नेज्ञ या उनुपेत वे धाद्यीति रात्रिस्व इति।। तेन पदि स्य न्य सचा
दीक्षा चिसर्वं महाव्रतमुपेतकृतं अथ वानुपेतम कृतमपि तदपि सर्वत्र य
थाज्ञात्येव दीक्षा भवति।। तेन व्रतस्य काहिकल्येएकादीक्षा अहीनमध्येव्र
तेत्रिय मासो आहीग्निमादीत्वा दीक्षाः सुत्योपसछेणरोतिं चोषु साविक्षा स
द्वादशाद्दीक्षा भवंतीति सिद्ध।। तेन संवत्सरदीक्षाक्षानियमो न भवति।। त
था।। तिस्र उपसदो व्रतस्य काहिकस्य गौतमीन येन विधाने नाव[illegible]द्वादशा
वेति।। अत्र दक्षिणा विशेषमाह।। १ प्रातःप्रचरणमव्यर्यवेददात्यसौ वीय
माने।। अ।सिन्सर्वं जिघज्ञे अग्नौवीयमानेगवां प्रातमत्पुत्तं रथवरता
६ वेधुर्यवे घजमानो ददाति।। वीयमान इति वर्तमानकालनिर्देशात् आह
पत्नाप घ्रानमारभ्य धिष्ण्यवपन पर्यंते कर्म[illegible]पमारोपदछाभवेति त्वाद
प।। प्रत्यमोपधाना दुल्भ्यावजमिति धानाश्चः अथ यपघ म्बं पुत्तं बापुत्तं राम
वादास्यं स्यादयाद्वितीया जुहु यादि स्वत्र दोस्यन्ति तिवचनात् छं ताम्र ६

पि इ कि ३

रथ्यदानास्त्वागयन्नो अग्नि[illegible]ितस्याहुतिर्होतव्या॥ साचाहवनीय एव।।तदानीमाग्नी
ध्रीयस्याभावात्॥ उद्गात्रे व्रतकाले महाव्रतस्तोत्रकाले उद्गात्रे राताश्वरथं दद्यात
॥ होत्रे श्रुग्द्विणालो। महाव्रतानन्तरमेव यन्महदुक्थ्याख्यं शस्त्रं तस्मिं छस्यमाने
होत्रे राताश्वरथं दद्यात॥ ततो ब्रह्मणे तत इति महदुक्थ्यशंसनानंतरं प्राजापत्यहोमाद्ब्र
ह्मणे राताश्वरथं दद्यात॥ अथवा ततो होतुर्द्दानानंतरमेव ब्रह्मणे दातव्यमिति॥ अत्र
२८ छंदोगसूत्रं॥ तत्र ब्रह्मणे अश्वरथं युतं च दद्यात॥ तथाग्निचिन्वते ध्वर्यवे॥ पृष्ठेन स्तुवानां
नायामुद्गात्रे॥ तथानुब्रुवते होत्र इति॥ दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रं॥ प्राकृते दक्षिणाकाले
माध्यंदिने सवने मरुत्वतीय यागात्प्राक् सर्वेभ्यः षोडशभ्यो ऋत्विग्भ्यः गवां सहस्रं दक्षि
णां दद्यात॥ तथाचलाघायनः सर्वेभ्यः सहस्रमिति॥ प्रकृतेभ्य एवमाभूदिति सर्वग्रहणं॥
इयं च क्रतुदक्षिणा पूर्वोक्तालंदक्षिणा कथमेव न दृश्यते॥ यत्क्रतुदक्षिणीयमिति। उच्यते
सर्ववेदसदक्षिणेणे वेति सूत्राम्न॥ सहस्रदक्षिणां वा वृत्तिर्भ सर्ववेदस दक्षिणां वेत्यर्थः॥ अ
त्र एतस्या एव दक्षिणायाः क्रतुविनोषणालेन निर्देशादियमेव क्रतुदक्षिणेति गम्यते
॥ अथसाए—य नाश्वत्तु संख्यानेकाहानाह॥ साहस्राश्चत्वारः। सहस्रदक्षिणाः॥
चत्वारः॥ क्रतवः साहस्रसंज्ञायकाः भवंति। ते च सहस्रदक्षिणाभवंति॥ गवां सहस्र
सहस्रं प्रत्येकं तेषां दक्षिणादेयमित्यर्थः॥ तथाचलाघायनः॥ सर्वे साहस्राः प्रत्यक्ष

हस्रदक्षिणाः इति ॥ सहस्र इति चतुर्संस्था सामान्यसंज्ञा उक्ता ॥ तृतीय उक्थ्यः ॥ तेषां चतुर्स्मा
मध्ये तृतीयः साहस्रो विश्वज्योतिः संज्ञक उक्थ्यसंस्थो भवति ॥ अन्ये त्रयोऽग्निष्टोमसं
स्था एव ॥ अधुना तेषां सहस्राणां विभागनामान्याह ॥ ज्योतिः सर्वज्योतिर्विश्वज्योतिस्त्रि
स रात्रसंमितः ॥ प्रथमो ज्योतिः संज्ञः ॥ द्वितीयः सर्वज्योतिः ॥ तृतीयो विश्वज्योतिरुक्थ्यसंस्थः
चतुर्थस्त्रिरात्रसंमितसंज्ञ इति तांश्च अनेनैव क्रमेणावर्तुर्णां श्रुतत्वात् ॥ अथैष ज्यो
तिरिति ॥ तथा उपसदि सहस्रं प्रातरनुवाकमन्वाह तदसौ लोकः सहस्रं दक्षिणा तदन्तरि
क्षं सहस्रमेतान्यक्षराणि तदयं लोक एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति य एवं वेदेति ॥ अथैष सर्व
ज्योतिः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोतीति ॥ एकविंशोऽग्निष्टोमो भवतीति
च तथा ॥ अथैष विश्वज्योतिरुक्थ्य इति ॥ तथा ॥ यो वा अग्निष्टोमे त्रिरात्रं प्रोतं वि
द्यात्सोऽग्निष्टोमे सहस्रं दद्यात्त्रिरात्रायतनं हि सहस्रमिति ॥ त्रिरात्रेणाप्यं त्रिरात्रे
णा संमितः तत्तुल्यफलस्त्रिरात्रसंमित इति ॥ एषु छंदोगानां वह्वृचां वहवो विरो
धाः संति ॥ अध्वर्युस्मातु सहस्रदक्षिणासंयुक्तसंस्थदाम्यग्रहणंतिस्रोनूवंध्या
स्तै धातवीस्येतावच्चतुर्थ्येपि साहस्रेषु भवति ॥ अधुना साद्यःक्रसंज्ञान्यडेकाना
क्षा ह ॥ अथ [illegible] का ॥ साद्यःक्रसंज्ञा प्रकृतव एकाहा भवंति ॥ प्रथमः स्वर्गकामपशुका
मस्यातव्यवतां प्रथमः ॥ स्वर्गकामपशुकामस्य भ्रातृव्यवतश्च यजमानस्य भवती

ॐ

स्वर्गकामो यजेत पशुकामो यजेतेति तादर्थ्यश्रुतत्वात्॥ एकललाटोऽश्वो दक्षिणा॥ एकः
श्री सौवर्णाभरणवि[?]षः स ललाटे यस्यासौ एकललाटः॥ एवंविधः श्वेतः शुक्लवर्णो
श्वोऽत्र दक्षिणा भवति॥ अश्वाभावे गौः॥ यद्यश्वो न भवति तदा एकललाटं ऐश्वेतो गौर्द व
क्षिणा॥ तस्मात्सद्यः क्रियायां श्वेतो दक्षिणा तस्य एकः पुर[?]ऽद्भवति तदेतस्य रूपं क्रिय स्ता ५
ते यएयतपयाति यद्यश्वः श्वेतं न विदेदपि गोरेण श्वेतः स्यात्तस्य रूपः पुस्ताद्भवतीति
श्रुतत्वात् तमुद्गात्रे ददाति तमश्वं गां वा उद्गात्रे एकस्मै दद्यात् इतरेषां। ऋत्विजो यथा संतोष
मायांति तथा तेभ्यो यत्किंचिदन्नं दद्यादिति विधिरन्वेयः॥ तथाच सूत्रे तत्राश्वः श्वेतए
चैव तस्य दक्षिणा तमुद्गात्रे दद्यात् किंचि[?]तरेभ्य इति॥ प्राकृतस्याप्निवृत्तिर्हृलत योगात्॥
प्राकृतस्य दक्षिणाजातस्य हिरण्यादेरृत्विक्षु निवृत्तिर्न भवति॥ कुतः उ[?]द्गात्रेयोगा
त्॥ अश्वस्योद्गात्रायोगानुसमु[?]द्गात्रे ददातीति॥ एवं प्राप्ते॥ अह॥ निवृत्तिः स्यानुयो
गात्॥ प्राकृतस्य हिरण्यादेर्दक्षिणाजातस्य निवृत्तिर्भवति। अश्वस्य तामनुयोगाऽनुना
प्र मा[?]त्रेयणासंबंधात्॥ तस्मात्सद्यः क्रियायां श्वेतो दक्षिणा। अतोऽपि चित्विं दक्षिणायु
युक्तं तन्निवर्तत इति॥ ननु यद्यश्वः सकलस्य दक्षिणाजातस्य निवर्तकस्तर्हि श्योऽन्या
भ्योऽप्यृत्विग्भ्यो विभज्य देय इति प्राप्ते अह॥ वचनादेकस्य॥ तमुद्गात्रे ददातीति वच
नादेकस्य दानं॥ इतरेषां वमुका[?]तरेण संतोषणं कर्त्तव्यमिति प्रागुक्तं॥ अथाग्धिती

णं

का०सा०
११

यं साधश्च माह दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामाचाघकामानां द्वितीय:॥ द्वितीयं पाघं ज्योति
र्ष्ठ्याधेसर्वेदरोगिणां प्रतिष्ठाकामस्यान्नाद्यकामस्य च भवति॥ एतस्यैव चैकविंशभूमि
ष्ठोम सामकला आमयाविनयाजयेदिति॥ तथा एतेनैवान्नाद्यकामेवा प्रतिष्ठाकामा
वा यजेतेति तं अभ्यवरात॥ अश्वेकविंशे नुदक्षिणा॥ अत्र द्वितीये साघं ज्ञ अश्वभ्यै
कविंशि श्वादक्षिणा॥ अश्व एकविंशेण यसांगयोता अश्वैकविंशुणां विंशति
गावं एकविंशोश्वरस्यर्थं॥ अश्वोवा॥ अथवा एक एवाश्वो दक्षिणा॥ अथ
तृतीयं साघं ज्ञमाह॥ हीनस्यानुक्रीं॥ अनुक्रीर्तामा साघा ज्ञं सहीनस्य भवति
॥ यो यजमानो हीनो निकृष्टो नुजाद्यध गरस्व भवति तस्यो ज्ञलवप्राप्त्यर्थम
यं भवतीत्यर्थः॥ भगवतां यथा॥ अथैवोगिरसामनुक्रीर्तेनवा अंगिरस आदि
त्यामाधुवं स्योहीना आनुजावरस्व स्यात्स एतेनयजेति॥ यो यजमानो निलष्ट आ ते
नुजावरस्व अनुजाद्यवरस्व स्यात्स एतेनयजेतेत्यर्थः॥ अ अंछन्दोगसूत्रेवि
शेषः एकरात्रीणां घहीनोनुक्रोः तांगिरस आदित्येभ्यः अश्वः सुत्यामितिव्याह॥
एकयाग आग्निवत्सत इत्येकरात्रीणां॥ घाभ्या महाभ्यांनिर्वर्त्यते व्यहीनां ते गिर
सां आदित्येभ्यः भ्वः सुत्यामि तिति ब्राह्मणमाह॥ यदि द्वितीयां रात्रिमायधतेत राम ११
दाकालातिक्रमं स्यादिसेवं ज्ञापनार्थमेकरात्रीणाइति॥ तस्यत्रयप्रभृत्सतारस्य:

थां १

स्यादिति॥ गौतमः अपरेषु क्रमशः आनुकीर्त्याख्या॥ उपवसथ्यांतःपूर्वमहास्यावि
ति धानंजय्यः अद्यः सुत्यामिति घाहेति॥ अद्यः क्रीयप्रावुवन्निलयर्भ्यःत॥ तेसघः परि विष्पर
क्रीयते तिप्रथमस्य सघस्तांदपूर्यते॥ घहीन खातुजघन्यतरे गिरसोक्रीरां स्त
स्मादनुक्रीरित्याख्येति॥ साध्व॑ शतंदक्षिणासा अश्वं एकेनाश्वेन सहितं गवां श
तस्यानुक्रियोदक्षिणादया॥ अश्वोवा अथवा एक एवाश्वो दक्षिणा॥ अथ चतु
ष्क र्थं साघक्रमाह॥ विश्वजिच्छिल्पः विश्वजिच्छिल्पसंज्ञः चतुर्थः साघक्रो भवति।
अथैवविश्वजिच्छिल्प इति तां प्रश्नकतत्यात॥ विश्वजिन्नामासवाशिल्पश्चिभू न्न
तं अस्य दक्षिणामाह॥ यथा यज्जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं दद्यात्॥ यानि या
न्यकृष्टानि द्रव्याणि यस्मिन्जनपदे स्युः यावद्व्याः तास्मिन्य [illegible] द्रव्यय उत्कृष्टद्रव्ये
जनपददेशे विश्वजिच्छिल्पेन यजेत तत्र द्रव्य वतिदं विश्वजिच्छिल्पे यागे क्रियमा
णा तेषां उत्कृष्टद्रव्याणां यथोत्साहं दद्यात्॥ यावानस्य यजमानस्योत्साहो यथो व
त्साहं दानं कुर्यात्॥ यथा [illegible] रा कौसंर्थः॥ एतदेव विवरोति॥ अजानेयानपरज
त्य ने॥ अपरजनेप्रसंगे देशे विश्वजिच्छिल्पे यागे क्रियामाणे यथोत्साहं चित्रप्रभृ
ति आजानेया कुलीनान्वीनीतात्साधुवादिनो श्वन्दद्यात्॥ आजानेयान्कुलीनाश्च
वीनीतान्साधुवाहिनः समिधाना॥ अपरदेशे हि कुलीना उत्कृष्टतमाश्वा भवंति॥

र

कासा० १२ तथा चलाद्यायनः॥ तस्य दक्षिणायानानियम्यो स्याहंदद्यात्॥ सिंजपदेयान्य मि
ध्यातत मावि स्यः॥ यंतितै रिति यानानि॥ आरोहणानि ... त्राकरणं अश्वादीनि
सा० २ यथोत्साहं दद्यात् यावानानस्योत्साहोपयोगी हतः॥ मिन्ननमदेयावंन्यमिध्यातमा
निकां क्षितमानि इषितमानि स्वति नायना भिलष... णीयानि स्फारेत्य र्थः॥ प्रा
च्येषु हस्तिनः प्राच्येषु प्राच्यां दिशि भवेषु देशेषु विश्वजित्स्ये यथा शक्ति त्रिप्र
12 भृति हस्तिनो ददाति॥ तत्र फलहस्ताह हस्तिनो भवति॥ अश्वतरीरथानुदीच्ये
षु॥ उदीच्येषु उदीच्यां दिशि भवेषु देशेषु विश्वजित्स्ये यथाशक्ति त्रिप्रभृति अ
नूर श्वतरीरथान्वेसरीयुक्तान्वे थान्दद्यात्॥ अथ सर्वेषु देशेषु वैकल्पिकं दक्षिणांतरमा
ह॥ सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा अथवा सर्वेषु देशेषु विश्वजित्स्मे सर्वस्वप्रतिनिधिर्दक्ष
कम्भ्वा सावि सात्याकांक्षायामाह॥ धेन्वनडुत्सीरधान्यपल्यदासमिथुनमाहानसा
रोहणावि मितरायनं सि॥ धेनुर्नवं वप्रसूः॥ तागोः सवत्सा॥ अनड्वान्बलीवर्दः॥ सी
रं हलं॥ अथवा अनडुत्सीरं॥ अनडुद्भ्यां युक्तं सीरं॥ ष्छेदोगस्त त्रेष्वथगनडुद्ह हृग्न
ब णस्याभावात्॥ सीरं युक्तं हलमिति तन्मता ...ताव्या रव्यातव्या च्च॥ धान्यं व्रीहिय
वगोधूममुद्गादिकं॥ पल्याय लादिमानाहं यात्रं ... पल्योधान्यपल्यः॥ को
ष्टः॥ दासमिथुनं दासीदासौ॥ महानसापयोगितां मंचर्वादिकं सर्वं उपकारण णम १२

स्य

द्व्यं महानस---च्यते॥ अथवा महद्व्रतदन श्च महानसं वहत्या मार्गे शकटं॥ श्रौते॥
हरणं आरुह्यत इमा शेहरणं हस्म अश्वादि॥ विमितं गृहं॥ शायनं अप घापर्य कादि॥ पर्स्य सु व्य
समिखुन मितिपत्स्यः पलायन शीलः स चासौ दास अपत्स्य दास स्तयोर्मिथुनमिति
वासुदेवः॥ अत्र छंदोगसूत्रेविनियोगः॥ एतेनोक्तोपि श्व जिच्छित्स्या॥ एतेनानुक्रिपा
वि श्वाजिघ्छित्स्यत्तो व्याख्यातः द्विरात्रीणा अहीन इति पुंडिस्यः घाभ्यां रात्रिभ्यां निर्व
र्ततेद्विरात्रीणाः त्रिभिरलोभिर्निर्वर्त्यते अहीन इति॥ तथ्या॥ देक्तं प्रथममहः॥ क
उ यप्रभस्यः पवसथांतं द्वितीयं॥ सौम्यमुत्तमं॥ एवं त्र यः पक्षाः॥ स घः॥ त्रिपर्याघ
ह क्रियावा॥ अहः क्रियावेति॥ तस्य दाक्षिणात्यानि यथा साहंद्घात्त।स्मिन्ननप
देयान्यभि ध्याततमानि स्फरीति व्याख्यातमेतत्॥ सर्ववेदसनि मांद्घादिति धानं
जयोविमितः श्रायन मारोहणा महानसे दासमिथुनो धान्य पल्यं सीरं धेनुरि
ति धेनुरिति॥ सर्ववेदसस्यानि मोनिर्माणं सर्ववेदसांतमिखध्यें॥ वि मितासीरंखु
स्क क्तहलं॥ अथ पंचमं साघस्क्रमाह॥ २॥ श्येनो भिचरतः अभिचरतोभिचारं कुर्वे
तो यजमानस्य श्येनो नाम पंचमः साघस्क्रो भवति॥ अस्य विधिमाह॥ यत्रै
छ धयोनजायेरंस्तदेवयजनं यत्रो बरादवोबधयोनजायेरन्तोसघेरंतछव
वयजनं श्येनार्थकर्तव्यं॥ विदाहिवा॥ यस्मिन्नोछ धयोविदेघेरस्तघिरीहि

यत्रप्रतिवर्षंदावाग्निरोषधीर्दहति॥ तद्धोदेवयजनंरूपेणस्यावर्त्तयं। वृक्षस्तंबच्छि
न्नेवृक्षाः पलाशादयः स्तंबावीरणकाशादयः॥ वृक्षाःस्तंबाश्च छिन्नायत्र तद्वृक्षस्तं २४
बच्छिन्नं॥ तथाच छंदोगसूत्रं॥ यत्रस्तंबावावृक्षावाबहुलाजाताः स्युस्तांछित्वादेवयजनं
कुर्युरिति॥ तांछित्वा तांछित्वावाछित्वेत्यर्थः॥ वनिर्वृक्षः॥ वनिर्वृक्षमूलावृक्षास्तंबावृक्ष
र्तव्याः॥ अनिर्वृक्षमूलावा। एतेनवृक्षाणांस्तंबानांछेदनंनियमेन॥ मूलनिकृंतने
विकल्पः॥ दक्षिणाप्रवणं दक्षिणस्यांदिशिप्रवणंनिम्नंयस्यतद्दक्षिणाप्रवणं
देवयजनंरूपेणस्याद्भवति॥ अप्रवपालोपूपःस्फ्याग्यः॥ पूपोत्रचपालरहितः
स्फ्याग्यः स्फ्याग्रा स्फ्यस्यैवाग्रयस्यासौ स्फ्याग्र्यः॥ खड्गसदृशांपूपस्याग्रं
कार्यमित्यर्थः॥ तैल्वकोवा धाकोवा॥ यूपस्तैल्वकः तिल्वकमितिरामः तन्मयः स्या
त्वाधकोवा॥ बाधकोगिरिमालकः॥ रुग्मोवैभीदकः॥ विभीदकवृक्षोत्स्वयूपो
भवति दीक्षणीयादिसर्वेष्टिषु॥ शरमयंवर्हिः॥ शरमयंवर्हिः दीक्षणीयादि
षु भवति॥ अधिषवणाश्रावणभ्यो॥ शतेमत्तारीरं येनानसमाकरेनोढंभवति।
तदूत्रस्यायत्तभ्यं यत्तंकमध्यमेविपुलंफलकंततोघटिते अधिषवणफलके
व अत्रभैतः॥ शांखायनेविशेषः॥ अनुस्तरणाभगोश्चर्मा। धिषवणं॥ तथा राम
रमणानेया अपः संस्कृताः स्यादन्यग्रामेतेताभिरद्भिर्वसतीवरीरभिश्रयंतीति॥ १२

13

स्याहविर्द्धाने ॥ महीतोरथावचलविद्धाने भवतः नानसीप्राकृतप्रमाराः ॥ लोहितः
सवनीयोमयेरुद्भवते ॥ अग्नयेरुद्रवते लोहितोरक्तावर्णाः छागः सवनीयः पशुर्भ
वति ॥ लोहितवाससोलोहितोष्णीषाः प्रचरंत्यृत्विजः लोहितानिरक्तानिवासांसियेषा
नोत्तरीयाणीयेषांतेलोहितवाससः ॥ लोहितानिरक्तानि उष्णीषाणि शिरोवेष्टनवासांसियेषां
तेलोहितोष्णीषाः ॥ एवंविधा ऋत्विजोत्र स्येनेप्रचरंतिसर्वंकर्मकुर्वंति ॥ अत्राहआश्वलाय
निलो नः ॥ संनद्ध[?]लितोष्णीषानि । त्रिंशिनोयाजयेपुः शरमयंबर्हिस्मोसलाः परिधयो
वैभीदकइध्मोवाद्यातकोवावगृह्याश्रावयेत्स्रस्राश्रावयेद्वाछंद[?]ववषट्कुर्या नि
ऊ पर्यन्विवर्जुयादिति' अत्रछंदोगसूत्रेविशेषः ॥ व्रातीनानांयौधानांपुत्राननूवाना
ऋत्विजोवृणीतेस्येनस्य ॥ नानाजातीया अविसतव न यउत्सेधजीविनः संघाव्राताः
तेषांकर्मव्रातं ॥ तेनजीवंतीतिव्रातीनाः ॥ उत्सेधनशरीरायासेनजीवंतीत्युत्सेधजी
विनः ॥ यौधनां ---- वयोधभवायौधाः ॥ तेषांव्रातीनानायौधानांवपुत्रान अनुवा
नानश्रुतंपूर्णस्वाध्यायादिशिक्षायांतावप्यर्हंसमर्थानत्रश्येनेऋत्विजोवृणीते ॥ अननूवा
नग्रहणामितरेषामार्षेयतादीनांपरिसंख्यार्थं ॥ तथा अर्हतामेवतिशुक्ति[?] ८५
इतिच ॥ निवीता ॥ कंठावसक्तायज्ञोपवीताः ऋत्विजः कर्मकुर्वंति ॥ उत्क्ष्यधन्वानः ॥
उत्क्षाणिउन्नतान्यानियानिधिरूढाभेधनुंषियेषांतेउत्क्ष्यधन्वानऋ[?]त्विजः कर्म

कुर्वंति॥ कलापिनः कलायशब्देन शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रा उच्यते॥ कलायो विद्य
ये यांते कलापिनः शरपूर्णचर्मशरवर्षयुक्ता इत्यर्थः॥ एवंविधाः सर्वे कुलिञ्जोऽत्र कर्म *
कुर्वंति॥ अथात्र दक्षिणामाह॥ काणखोरकूटवंडकुतमिश्रा नव नव दक्षिणां दद
ति लिंगानां॥ काणा एकाक्षिहीनाः खोराः पादेन खंजाः कूटा भग्नशृंगाः॥ वंडा
श्छिन्नपुच्छाः कुतमिश्राः एतत्पूर्वोक्ताः काणादय एव ज्वरगृहीतमिश्रा भवंतीत्यर्थः॥
एवंविधाः काणाद्या लिंगानां नव नव दक्षिणां ददाति॥ लिंगानां काणादिरूपयुक्ता गावां
नवसंख्या नवसंख्या दक्षिणां ददातीत्यर्थः नव काणा नव खोरा नव कूटा नव वंडा इत्य
र्थः नव काणा नयति नव खोरान् पतीति॥ अवशालं॥ पुरुषाणां वा दानोऽधिकारात्॥
अथवा पुरुषाणां मलिंजा नवसंख्या नवधा कर्त्तव्याः॥ प्रतिपुरुषं प्रत्यलिंजे
व नव नव काणादिकान् नयति ददातीत्यर्थः॥ कुतः न॥ दानाधिकारात्॥ दानस्य प्रस्तुतत्वा
त्॥ न पतिरत्र दानार्थः॥ दानं हि प्रस्तुतं नव नव दक्षिणां ददाति लिंगानामिति॥
दानं च पुरुषेभ्य एव॥ अप्रति पुरुषं काणाद्याश्च नवविधा अपि नव नव ददातीति
प्राप्ते आह॥ प्राकृतस्य वानयनं भेदेनावाचकः पूर्वपक्षनिरासार्थः नप्रति
पु स्य नव नव किंतु प्राकृतस्यैव गवां प्रातस्यैतान्निकाणादीन् लिंगान् निभवंति॥ त
स्य च दक्षिणादानायन पनं भेदेन भवति॥ नवभिर्नवभिर्नयनं भवतीत्यर्थः

॥ एवं कृते पुरुषस्यानुकृतो भवति न च यतीसेतदपि च यथा कृतार्थं स्यात् भवति ॥ ॥
छन्दोगसूत्रविरोधः ॥ नवनवदक्षिणा इति नवर्गस्य थोसांहं दधाकाराण्खोरक एवं
डानामिति ॥ एतासां काणादीनां चान्त्रि नवर्गा न दद्यात् ॥ दक्षिणाकाले कंटकैरेनविरु
तेयु ॥ दक्षिणादानकाले कंटकैर्विल्वादिवृक्षोद्भवैरेनां ॥ काणादिका गा विरुजेयुः
विन्ध्येयुः ॥ कंटकैस्तासां शरीरं विनुधल्लोहितमुत्पादयेयुरित्यर्थः ॥ अत्र छन्दोगसूत्रं
तासामपि दक्षिणावेलायां लोहितमुत्पादयेयुरिति दीक्षणां कालेकाले दीयमानासु ना
तीनां कंटकैः पीडनया शरीरस्य लोहितमुत्पादयेयुः ॥ उपतप्तावनुपतप्तानामाज्यं ॥ ट
उपतप्तास्व्याधितासु जरितासु गोषु मध्ये या अनुपतप्ताः रोगरहिताः अजरिताः ता
सां स्यात् अपि अत्र धूपेन आसकार्यो ग्राह्यं ॥ तथाच छन्दोगसूत्रं ॥ अभिवातासु पा अ
नभिवाताः स्युस्तासामाज्यं मथयेत् ॥ अभिवातासु गोषु व्याधितासु या अनभिवाताः
स्य स्वस्थ व्याधिताः स्युस्तासां दोहयित्वा तदीयक्षीरं वक्ष्यमाणाकारेण इति शुद्ध । क्षिप्वा र
थपुधावनेन ततो यत्नव नीतमुत्पद्येत तस्यात्यं कुर्यात् ॥ अथ निप्रायुक्तानि
गमि लोहितवाससां लोहितलोयादीनि रलि वर्तानि वर्तते ॥ समाप्ते यज्ञे ताम्रे घवि क
त्रीयत्र्यानीत्साकांक्षायामाह ॥ सा घत्र अधमहिरण्यस्त्रग्वन् ॥ साधः अधर्मा लो
हितवस्त्रादयो हिरण्यस्त्रग्वनयधोपयुक्तं देयाः ॥ यथा वाजपेययज्ञोपयुक्तं

क

लिरणपस्त्रजो दीयते रावमन्नापियेनयेन न य घ द्वस्त्रादि परिरहितं तत्तसेत स्मारवोद्
बासा० वसानीयातेदयमित्यर्थः॥ अथयथंसा घक्रमाह॥ स्वविवेदक्षिणाबलिधातं
१५ षड्गात्मक त्रिकोना - - - - साघंः आत्स्याः कनुर्भवति॥ तत्र चवापिसातेच छ्छे अधि ४५।
कं गवां शतं षड्गाव स्त्र दक्षिणा भवति प स्याधिकं गवां शतमित्यर्थः इत्थंयथासा
घः आरांविशेषधर्मोज्ञाभधायेदानीं सर्वसाघंः अ(सा)धारणांविधिमाह॥ साघंः
अधर्मोः साघंः आरांधर्माः साघंः कधर्मास्ते व्याख्यास्यन्तइति प्रतिज्ञा॥ तानाह
दीक्षादि सघःसर्वं क्रियते॥ समानेन्हि साघः॥ दीक्षादि दीक्षाप्रभृति सर्वं कर्म दी
सो क्षोपसत्सुत्यारात्रावा व्यंसघः समाने ह्यवक्रियते। तत्र प्रधानकालाननुरोधात् ऊँदे
॥एकस्मिन्नेव सौत्येऽहनि देवयजनजोषणाद्यादिप्रपवे प्राक्दुवा व्यंसघः समाने
वे नांतं सर्वकर्तव्यमित्यर्थः॥ अचमानैविशेषः उपसत्सुरत्रिस्थानेसमीस्स प्रव
रंतीति। काठके॥ तिस्रः परावीरुपसदउपयंत्यपसदतरालेयुसमीस्तयंतिप्र
थमायां संस्थितायां पूपकर्मेति। आरवायनेपि॥ तिस्रपराचीरुपसदः अर्ध
इ लुप्तः षवर्ग्य इति। तथा उदिते दीक्षयेति। सलपप्सूनालभतो अत्र पप्सूत्रस
वनीयाग्नीषोमीयारुवं ध्याख्यान्न सहैव सवनीयालंभकाले अलभते॥ तत्र स्था रामः
नित्वात्सवनीयाः स्वंस्थानं न त्यजति॥ अग्नीषोमापसु स्वस्थानात्स्वस्थावित १५

स्यात्ततः पशुर्भवेदिवर इति। सवनीयकाले समानतंत्राः पशव इति शांखायनः।। मानवे।।
सवनीय। कालेयूपं संमित्य पशुं चयाकुर्वस्य सोषोमीयं सवनीयमनूवंध्यमिति नी
।। कठसूत्रेपि क्रमेणैव पशवोग्नीषोमीयाद्याः परिताः संति।। एवं सवनीयस्ततो
ग्नीषोमीयस्ततोनूवंध्य इतितंत्ररत्ने।। पुरोडाशोवाग्नीषोमीयस्थाने।। अग्नी
षोमीयस्थाने।। अग्नीषोमीयोतः पशुरित्यत्राग्नीषोमीयालस्यपशोःस्था
ने अग्नीषोमीयएवपुरोडाशोभवति।। वार्नेवति।। वपांतेसुब्रह्मण्यानिवृत्तिः वर्णा
तेतिवसतीवरिग्रहणोग्नेधानांतेकृते ईष्यरकालस्योपलक्षणं।। प्रवृत्तौतत्रैवसुब्र
ह्मण्याह्वानविधानात्।। अत्रतस्मिन्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्यनिवृत्तिर्भवति।। वस
तिवारिनिधनांतेसुब्रह्मण्याह्वानंनभवतीत्यर्थः।। प्रतिदिशंवसत्विजः।। अत्रच
क्षमाराग्नेहोत्रादयश्चत्वारोमहर्त्विज प्रतिदिने रात्रौवसंति।। प्रतिदिशं … यथा
क्रं … सर्वासुप्राच्या … दिदिक्षु।। अतएव ऋत्विजवासविधाताधारणामर्यादा
सूर्वेद्युः कर्त्तव्या।। तात्वावृत्तानांप्रतिदिशंवासः।। एतदेवविवृणोति।। पुरस्ताद्धो
ज्ञानाद्धोता।। होतापुरस्तात्।। धिष्ण्यादिनिर्योजानदेवयजनाद्बहुः क्रोशप्रमिते
देशेनिवसति।। योजनादिपरिमाणानुलोकतएज्ञेयं।। चतुःक्रोशांतुयोजन
मित्यादिकं।। इतरे क्रोशप्रमाणपरिमाणेन क्रोशप्रमाणदेशेन।। इतरेउद्गात्रादयस्सर्वे

था ड़ा

पूर्वापेक्षया गणकेवकोणस्य प्रत्यवाये नाय चयेन परिमिते ध्वनिर्वसति ॥ होतुः कोण
चतुष्टयो वा स उत्तान्त राप क्षयात्मक कोणा पूर्व्या वायोनाग्न्यातात्रिकोणोऽधिको
णो ध्वर्युः क्रोशामात्रे ब्रह्मेति ॥ तेषामुद्गात्रादीनां दिशा आहुः ॥ उद्गातोत्तरतः ॥ उद्गाता
उत्तरस्यां दिशि कोशात्रयपरिमिते निवसति ॥ अध्वर्युः पश्चात् अध्वर्युरपरस्यां
दिशि कोशाद्वयपरिमिते ध्वनिवसति ॥ ८ ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ ब्रह्मा दक्षिणस्यां दिशि
कोशपरिमिते ध्वनिवसति ॥ चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरदृतिभिरावहन्त्येनान ॥ स
क्षीरदृतिभिश्चतुर्भिरश्वरथैर्होतारं तानहोतुरुद्गात्रध्वर्यु ब्रह्माख्यान आवहति ॥ यज
मानपुरस्था अनयति ॥ स घोदुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः सक्षीरा दृतय एवमेमस्याभ
स्ताः येषुरथेषु ते क्षीरदृतयः तैः सक्षीरदृतिभिः ॥ अश्वपुत्तरथा अश्वयाते
रश्वरथैः अश्वैरश्वरथे समश्वसंख्यामाह ॥ यथा कोशामध्वा ॥ पूर्वोक्तेषु रथे
षु रथेषु यथा कोशं कोशासंख्यानतिक्रमेण आपुनेतेन होतुः अध्वरा ॥
उद्गातुस्त्रयः अध्वर्योर्द्वौ ब्रह्मण एक इति ॥ अत्र छंदोगसूत्रे विशेषः ॥ साचः ॥
त्रीणायस्य मारोगमहतात्रे प्रातरानुतिं हुत्वा चोतर्लिङ्गः साघः कोमरति ॥ प्रा
गरावप्लिरायादिति धनंजय्य रतित थाच होतारं वहेपुरुहंदवसुद्गातारं प
संचमध्वर्युं दधिरागा ब्रह्माणं पुरस्ता... वाचवसेप्रस्तवेतेभ्यः सोमप्रब्रूपुरश्व

रथैर्यो लांत उक्ताब्राह्मणेनाध्यानश्चेति ॥ अत्र पक्षद्वयं ॥ महारात्रे ग्निहोत्रं हुत्वा
ग्रन्था २ हुत्वि साघः क्रोम रत्नारण्यान्गृह एव समक्षीर हुतीन थान्या क्लातेषु रण्येषु
यथा स्वं ॥ होत्रादीन्नुपवेश्य प्राचीं दिशं प्रति याज । नामात्रे होतारं बाहुपुरु दीचो ॥
दिशं प्रस्थाताग्रत्रिकोणे ॥ प्रसंच मध्यर्युद्धि को ब्रा दक्षिणां दिशं प्रति त्रो वर्णं त्रैव मा
मारोण एव तस्यां तस्यां दिशि गत्वा तत्काल मेव र प विवा एव पश्चादागच्छंति ।
अथवा पूर्वं दिने रथमात्विने वप्राच्यादिषु दिक्षु गत्वा होत्रा यो व से युः प्रातरग्नि
होत्र होमानंतरं सोमप्रकाः अध्वरथै स्तस्यां तस्यां दिग्गत्वा होत्रादिभ्यः सोमं
वु प्रयच्छेयुः ते अध्वरथा अध्वान श्च ब्राह्मणेनोक्ताः ॥ तथा ब्राह्मणं सर्वा दिशो
ध्वरथाः सोमप्रकाबाविधावति तीयमर्थः ॥ अध्वरथा अध्वर्युक्तां रथस
हिताः सोमप्रकौवाः सोमस्य प्रवक्तारो यजमानपुरुषाः सर्वाध्वलस्वेति
रोविधावंति वक्ष्यमाणप्रकारेणागलेयुः ॥ कस्यां दिशि कीदृशेन रथेन कि
यत्परिमाणं ध्वमवतमित्यपेक्षायां क्रामेणा सर्वमेहापा जने चतुर्वा हिंशा प्रा
च्यां दिशि आह ॥ त्रैपदे प्रष्ठिवाहिनो दिच्यां अश्ववतो घोगेग्नप्रतीव्या क्रोशेघू
रिणो तिचत्वारो चाहारयुज्यते यस्मिन्स चतुर्वाहितोदशेन रथेन प्राच्यां पोजने
क्रोशाश्चतुष्कपपरिमितदूरेण छेयुः ॥ तथा उदीच्यां दिशि लेपदेत्रियापायोजने क्रो

क्री२ द्रव्य १

कासा० १७ प्राग्यपरिमिते दूरे घोगेन अश्वयुक्तेन रथेन सोमप्रवाकं गच्छेयुः ॥ दक्षिणाद्
क्षिणस्यां दिशि अधो ध्रुवोपरिमिते दूरे स्थूरिणा एकाश्वयुक्तेन रथेन गच्छेयुः
एवं रथविशेषैः प्राच्यादिदिक्षु योजनादि दूरं गत्वा तत्र स्नानं मललिंगालो
17 मे पोषा सोमप्रवाकास्ता होत्रादीन् रथेन वेनेन येयुः ॥ अत्र छंदोगसूत्रं ॥
र्त्वे कुर्युरेव ... जइति श्रुतिः स्थास्यामि तु ब्राह्मणाः स्नानं न ध्वनकुह्वात तैते भ्यां सोमप्रवपुरसो
सघः क्रियासु अनेनत दहं प्रब्रुवीमीं क्षुपविश्व भ्योदेवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ साम्येभ्यां सोम
पेभ्य इति ॥ अत्र यहो वाक्षीन्यति सोमप्रवचनेमचः ॥ ता तानवनीतमाज्यं ॥ ततस्तेभ्यो
प्रवभ्यः सक्षीरहृतिभ्योरथे भ्योपन्नवनीतमुत्सघेत हतिषु वद त्रैजे आज्यं भवति ॥
यदाज्यकार्यं तत्तेनकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अत्र छंदोगसूत्रविशेषः । सक्षीरदृतयो
रथा भवंतीति सद्यो दुग्धेन क्षीरेणावृतयः पूर्णाः स्युः तत्र ... तान्नवनीतमुद्दीपालके ५८
नोवातदाज्येपि सज्जेयुः अन्यस्मिन्नृतेनि पत्नयो युरित्यर्थः ॥ अतोस्मिन्यत इति न५
भ्य उत्पन्नं नवनीतं मिश्रणीयं ॥ सोमक्रयणास्त्रिवत्सः सांडः त्रिवत्सास्त्रिवर्षः
सांडसंयुक्त ऋषभः समुष्कः । सोमक्रयणो भवति न छिन्नांडः ॥ अत्राभिमंत्रणा
मंत्रे ऊहः कार्यः ॥ विदसि मनोसि धीरसि दक्षिणोसि क्षत्रियोसि यज्ञियोस्य
दितिरस्यभयतः शीर्ष्णो सतः सुप्राजुप्रत्यजे धीति ॥ अत्र छंदोगसूत्रं ॥ त्रि राम १७

वत्सस्य ३ इति बर्कुस्त्रिवर्षस्य नामपदि त्रिवत्सः इति योवा तिस्रो धयेत् त्रिवत्सो वै वत्स्यादिति ॥ इ
यदसमाप्तत्रिवर्षो बर्कुस्त्रिवर्षः तस्य बर्कुस्त्रिवर्षस्य ॥ जानपदी जनपदेनैवो जानपदी सत्रिव
त्स इति ॥ सो व्यति स्रो गाः उधयेत् पिबेत् इति सगा वत्स त्रिवत्स इति ॥ अथवा वत्सर पदस्यात्र
वर्णलोपश्छन्दसः तेन संपूर्णत्रिवर्षः [illegible] त्रिवत्सः ॥ वेदिके उर्वरा अत्र साधयेदुर्वरा सस्या क्षे
व्या भूमिर्वेदिर्भवति ॥ उर्वरा सस्याधरक्षेत्रके न सस्यान्याधरक्षेपेक्षा या माह ॥ व्रीहीन्य
कन्वाय घामध्यवस्य विव्रीहीन यन्वाय घानूबे दिचे न्याध्यवस्यति ॥ व्रीहि सस्यन्नयवस
स्यान वा आधा संयुक्ता भूमिर्वेदिर्जती लथ्यं ॥ अत्र यत्र सूराम सत्रं ॥ उर्वरा यादिरिति पूर्वम
यव्रूर्वराय धाक्ष्याधो क्षवे रावा ॥ व्रीहियवयोर्मध्ये अन्यतरेण सस्येन परिप --- ध्याप्युक्ता
भूमि वेदिर्भवतीत्यर्थः ॥ खलउत्तरावेदिः ॥ अत्र साधं केखलउत्तरवेदिर्भवति ॥ अत्र
संदेहः किमयं धान्यखलः पांसुखलो वेति ॥ तत्र सूत्रे गौवपक्षं प्रगीकरोति ॥ धान्यख
लः प्रसयात् ॥ धान्यखलो धान्यराशिरेवात्र खलः प्रसेतव्यः ॥ कुतः प्रसयात् ॥ खलइत्यु
क्ते धान्यखलएव प्रतीयते ज्ञायलयतः ॥ स धान्यखलः कथं निष्पादनीय इत्यपेक्षा
यमाह ॥ यवेदिमभितस्स्यानुत्तरवेदिदेशो महति ॥ यस्मिन्क्षेत्रे व्रीहयो यवा वा पक्का
भवन्ति ॥ तत्र वेदिः कर्तव्येति प्रागुक्तं ॥ तत्कृताय ॥ वदो वेदिमभितः परितो वर्तमाना
ये व्रीहयो यवा वा तान्व्रीहीन्यवान्वा तत आनीय उत्तरवेदिदेशे उत्तरवेदिस्थाने व

कासा०
१८

दिपूर्वार्द्धमर्द्धतिमर्दयंतिस्तंबेभ्योविमोकार्थमनडुह्विमपरितोगच्छन्दिराजमयंतीत्यर्थः। अत
श्चवेदेःपरितोभवन्ब्रीहीन्पवाच्छिन्नोत्तवेदिदेशो आनीयानडुह्दिमर्द्द२ पित्वास्तंबेभ्योविविच्य
राशीकृत्वाधान्यखलउत्तरवेदिः कार्य इत्यर्थः॥ द्वितीयंपक्षमाह॥ पांसुखलोवाप्रत्यया
विरोधात्प्रकृत्यनुग्रहाद्ध्रुवावाराद्वः पक्षांतरावधारणार्थः॥ खलउत्तरवेदिर्भवतीत्यत्रपां
सुखलोधूलिराशिरेवप्रत्येतव्यः कुतः प्रत्ययाविरोधात्॥ खलइत्युक्ते धान्यखलोपिप्रती
यतेपांसुखलोपि॥ किंचप्रकृत्यनुग्रहाच्च॥ प्रकृतावप्योतिष्टोमेपिपांसुखलएवोत्तरवेदिर्दृ
नदृष्टः॥ अतोत्रापिपांसुखलेंगीकृतेप्रकृतिवत्करणात्प्रकृतिरनुग्रहकृताभवति॥ अतः
पांसुरेवोत्तरवेदिवार्यइतिसिद्धंतः॥ अत्रछंदोगसूत्रेविरोधः उर्वरावैरेतिप्रथमेया
वावरापद्धास्याद्वितीयवरएवातत्तएवसमुत्कृत्तखलउत्तरवेदिंकुर्युः॥ अतीतायांवेछचिचला
यांव्रीहिवेलायांवायजेतधान्यपात्रानुपाभिर्क्षेप्यधान्यपात्रउत्तरवेदिर्मतस्यबाल
भागः। मानवसूत्रेचवालदेशोलांगलेयांखलेवालीनिहयवाक्विष्नंति तेयामुत्तरवे
दिंधिष्ण्यापाश्चनीयवंतीति॥ खलेवालीयपयः॥ खलमध्येनिखातामेथीखलेवालीमेव
यूपोभवति॥ खलेवालीशब्दस्यापतिसिद्धाख्यात्स्वयमेवव्याचष्टे॥ लांगलेयाः॥
लांगलेयाः॥ लांगलस्यहलस्येषाहलसंबंधीइषाईडापयः कार्यइत्यर्थः॥ साचहल
स्येषाखलमध्येविन्यातासतीअन्यत्रगच्छतोनडुहोवारयतीतिखलेवालीत्युच्यते॥ राम
१८

18

खलेवालीयूपोभवत्येतयाहितं दे सुमुह्यत्तुसंनीनितां प्रेप्सुतत्वात्॥ इयंचयूर्वखलमध्ये
निखातोचयूपस्यकार्येभवतितांपूर्वंनिखतामेवयूपस्थानेविचिंत्यतदनुरोधेनवेदिशाला
दिसाधनीयं।परिधौपश्चुंनियुंजंतीत्यत्रपरिधिशाकलेनस्वरूपमेंमुखलेवाद राषितध्वख
लेवालीशाकलेनस्वरूपकर्मकार्यं॥ कलापिवयालाथै॥ कलापीधान्यतृणामुष्टिस्तबालाा
र्थ्यंभवति॥सपलयवतृणमूलकोव्रीहितृणपूलकावाअत्रकलापिस्ति॥ निर्वृत्तेग्रहणा
ख्यातनिवृत्तिः निर्वृत्तायानिष्पन्नायाः लौकसिद्धायाः पूर्वमेवखलमध्येनिखातायाः
खलेवाल्याः॥ ग्रहणातयूपकार्येविधानताक्रतस्यपूपाहुतिप्रश्नार्थेधर्मजात
स्पनिवृत्तिर्भवति॥ एवंच पर्य्यग्रणप्रोक्षणाजनादेरपिनिवृत्तौप्राप्तायामाह॥ अा
वेशादनिवृत्तिः पर्य्यग्रणप्रोक्षणादेरनिवृत्तिर्निवृत्तिर्भवति॥ कुतः आवेशात्॥तेहि
खलेवाल्यामयावेशूपतेनिवेश्यते॥विधीयंते॥ खलेवास्तीयूपोभवतीत्यनेन॥कथं॥
पूयशब्दोर्थवनीयादिराद्धवसंस्कारनिमित्तः॥ तेनखलेवाल्यापयन्सदःप्रयु
ज्यमानस्तद्धर्मोत्प्रायपति॥ तत्रेच्छेदनंनिखननंचार्थाल्लुप्तं॥ पर्यग्रेणातुदार्थार्थ
त्वापूर्वनिखातायामपिकर्त्तव्यंक्तला‌द्भवत्येवं॥एवंप्रोक्षणाजनाद्यपिज्ञेयं॥श्रोत्रा
वनयेनाभावः तत्राचमन विवक्षु खलेवालीप्रोक्षणप्रभृति पूपंकुर्वंतीति॥ उर्वरा
दिवाद्वियस्यसंनिधेः॥ वेदिरुर्वराउत्पाद्दिक मजातंद्वितीयस्यसाधात्रास्पभवती

कात्या०
१२

वे

नाम्ने यां। कुतः संनिधेः तां प्रेहि द्वितीयस्य साद्यः कसंनिधावे वेदिरु वीरस्यादौ मां पावास्य
वासर्वे यां साद्यः कारणां वेदिरु वीरस्याधर्मजातं भवति। साद्यः क्रानुपक्रम्य विधन्नात
यस्य नेः संनिधेर्द्वितीयस्यैव सुत्यं।। तत्रोच्यते। पंच्यमानं घनश्रुपमेव वा स्य विसंनि
हिततरं भवति तेन संनिधानमकारणां द्वितीयं मखे।। अप्रांतं सर्वे साद्यः क्रारणमु
वेरा वेदिविध्यादि धर्मजातं भवति। तथा च छंदोगसूत्रं उर्वरादेरिति प्रथम इति।
कात्यायनोपि।। प्रथमस्य कात्यस्तोम साद्यः क्रे सुवचनादिति। मानानविरोधः।। महारा
त्रे क्षीर इतीनश्वरयेव ध्यास ये द्याधायरु लिजः समाने पंपुरस्तादूनुः क्रोशाध्वर्युपु
जा होतार मुत्तरत स्त्रिक्रो भूरा त्रिलजो हुता रंप श्चाद्धि क्रोश्यादियुजार्यु दक्षिणतः क्रो
शूरा स्थूरिणा ब्रह्मा णादतिन वामीत माय्यमुर्वरा वेदि रुदिते दीक्षयंति स द्यः स
र्वं कुर्वंति सा ऽस्त्रिवत्सः सोमक्रयणा उपसन्नु रात्रि स्थाने संमीत्यप्रचरंति प्रा वालद
शे लांगले यारवलेवालीनिहन्यय वा। किमर्थं ति तेषां मुत्तरवेदिं धिष्ण्यांश्च निवपंति
विवद्यस्खलेवालीप्रोक्षणाप्रभृतिपूर्वं कुर्वंति यवकलापो चु पालम ग्नीषोमीकाले व
मी श्रीठौ यं णायुरा ऽश्येनप्रचर्यवरीजे न्काति सवनीयकाले यूपं संमित्सपश्नु
पाकरोत्य ग्नेबामीयं सवनीयमनवं ध्ये दक्षिणाकां श्च श्वेतरु क्षपतिमां गिरसा
यो हात्रे द द्यादनूवंध्या काले मैत्रावरुणा एककपालः पयस्यावा संवत्सरताजीतना राम
१२

19

भ्यां जीतनोपरिष्टात्सादो प्रक्षालतीति। अथ स्थूरिणा एकाश्वयुक्तेरथेनेत्यर्थः। कठस्
त्रे। महारात्रे वाग्यतस्याग्निहोत्रं हुत्वा योजनमात्रेभ्य ऋत्विजः समावहंतिपुरस्ताद ध्व
र्यं दक्षिणातो ब्रह्माणं पश्चाद्धोतारमुत्तरतं उद्गातारम ध्वर्युरथेः साक्षीर इति भिस्तरोपनू
वनीतमुदीयालदाभ्येकुर्यात्दृढटथ धंतमादित्यमुतिष्ठेत आदित्येभ्यः सघः सुत्यां प्र
वीमि मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः
सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्राह्मणपयदीक्षतमितिष धूराणाद्दीक्षलशालायामग्नी
न्विहृत्य परःकंवनिधायसत्तहोत्रा हुत्वा तु समावाचोयमग्नादाग्पतस्य सनिप्र
हिरोगाबूमि प्रापणीयं चरुं निर्वपंतितुत्सनीप सदस्यसंतहविषतावाच्यंविमूजते कृ
धेन्वराज्ञानं क्रीणीत्य ज्ञाहि एणंवाधिकंददाति त्रिहायनानमांडेने लकेति स्त्रः पेरा
चीरुपसदउपसापसदंतराले षु संमीलयंतिप्रथमायां सं।स्थितायां यूपकर्ममम
ध्यमायां सं।स्थितायां तु स्योनसोवेदिकार्यापवोर्द्धरायां वेदिमिमायमध्यं उत्तरवेघां
सं यूपं निहत्स्यनहि चीवध्वांते लामनु होवध्वा प्रदक्षिणां पर्यणायंति मदिले षु प्रव
घ सूयंयपवेगर्तसंपूर्यकुर्यायांव्रतरवोघांकलांखले चायां कर्त कलापि च वालंपू
पंकुर्वंतीत्येक उत्तमायां सं।स्थितायामपि प्रणायनादि तु स्य मास्वरूपोक्षणात्सर रणा
त्सर रणकाले प्राचोयवत्स्य श्रयाति यत्राबर्हिर्भवति दर्भैः प्रख्यांस्तरणाति स्वर्वतं क्रला

कात्या० २०

कुंभाद्वसतीवरीर्गृहीत्वा सांद्रपि त्वाग्रणावद्भ्यास्त्रणानुच्छायं वसतीवरीः परीहरंतीधाव

र्गेः संनहनुत्समाग्निन स्यग्रहणाद्दाक्षिणं गच्छीत्वा सदप सृप्तु न्यावकरोत्यग्नीषोमीयं वसवनी

यमेवावस्त्रणीवद्भ्रामनूवं ध्यामग्नीषोमीयस्य स्थाने ग्नीषोमीयपुरोडाशानिर्वपेदन्

वं ध्यायाः स्थानेमैत्रावरुणपामिक्षयायातदक्षिणावेलायामध्वंयवं रुयं वढं ब्रह्मणो

दद्यात्त्वांगिरसावृक्ष्मानीयमानमायाः सयोः सामाभिरुपतिष्ठते हा — र्द्ध — सर्वेभ्यस्तुल्य

मनुवंध्यायाः मूलकर्मानस्तमितेवभ्यंतिती॥ पराचीरनाहृत्ता इत्यः॥ यजमान

गृहकुंभाद्ध स्तीवरिग्रहणं॥ इजानकुलाद्वसतीवर्यं इति श्रुतं स्वापनाई जानस्यप

जमानस्यैवेतितन्मुख्ये॥ उक्ताः साधः काः॥ अथव्रात्यस्तोमाह॥ ३ ॥ व्रात्यस्तो

माश्चत्वारः व्रात्यस्तोमसंज्ञाश्चत्वारः क्रतवोभवंतीत्यर्थः तेच गणायज्ञाः॥ अवच

३ नेग्निष्टोमदृष्टवल्कसाद्ग्निष्टोमसंस्थाः॥ तेषां व्रात्यस्तोमानांमध्येद्वितीयस्यासंस्था

विशेषमाह॥ द्वितीयउक्थ्यः॥ चतुर्णांमध्येद्वितीयोव्रात्यस्तोमउक्थ्यसंस्थोभवति रुध्य

अन्येत्रयोग्निष्टोमसंस्थाः॥ व्रात्यानांस्तोमाः॥ षोडशवर्षा अप्यनुनीता अयाः पु

रुषायेषांतेसावित्र्यापिविना व्रात्याइत्युच्यंते॥ अन्येपिद्विजातिकर्मपरित्यज्यहो

नकर्माचरणाश्चैलास्तेतथाविधा व्रात्याएवकथ्यंते॥ तेच व्रात्यस्तोमपठिताः हीनावा राम

णातहियंतेये व्रात्याएवसंतिनहि ब्रह्मचर्यं चरंतिन कृषिनवाणिज्यामिति॥ तथागर २०

व

20

गिरोवाऽएते येव्रात्या घं जन्म मन्त्रसद इति अदुरुक्तवाक्यं दुरुक्तमाहुरदंडं दंडेन घ्नंतश्च
रंस्यदीक्षिता दीक्षितवाचं वदंतीति एवंप्रकाराः सार्वेपि व्रात्यास्ये चान्येश्वशास्त्रांतरेषूक्ता
स्तेपि व्रात्याः तेषां व्रात्यतायनयनार्थोऽयं मेयज्ञः ॥ ते च लौकिके ग्नौ भवंतीति कर्कस्वाम्य
पा ४ यकारौ ॥ तन्नोपपद्यते आर्यावर्तरविरोधात् ॥ तथा च छंदोगानां सूत्रं व्रात्यस्तोमे यक्ष्य
माणाः पश्चिमाग्नौ नाधानोपयज्ञोपकारणानि चेपूर्वएते वा मध्यमेऽभिक्रांतनमः
स्यादभिजनेन वा तद्भावेपि भोगलाभेन तस्य गार्हपते दीक्षेरन् क्षीणश्चानुक्षयेपुरि
तिमानेवेपि ॥ अग्नौ न्यध्वर्युगृहपतेरग्निषु संन्यस्य पयजेरन्निति ॥ कठसूत्रे ॥ [illegible] पं ७
चरिष्यते ॥ व्रात्यस्तोमे ग्नौ नु समो यमुख्यर्थाः सहयजेरन्निति अतः सर्वे व्रात्या व्रा
त्यस्तोमार्थमेवाधानं नाप्य यागाग्नौ नुस्नायाधानोपादेते येव गृहपतेरग्निषु र
पं ६ तेरतः स्वानामेव चर्याणां चयारणाप्राग्नौ नां संनि पावकलाप्रास्तोमान्कुर्युः वचनाद
नधीतवेदानाम भार्याणां च व्रात्यस्तोमार्थे आधाने धिकारः तथा चाल्पयकारि
काकारः अभार्यस्यानधीतस्य स्यादाधानं तदर्थतः इति ॥ व्रात्याश्चतुर्विधा भवंति ।
निंदिताः कनिष्ठाः ॥ ज्येष्ठाः ॥ एतत्त्रितयव्यतिरिक्ताः हीनाचाराश्चेति । तत्र प्रथमे
हीनाचारणां निंदितप्रभृतीनां च पाराणां द्वितीयं प्रभृतयो यज्ञाः ॥ एतत्त्रितयव्यति
रिक्तानां व्रात्यस्तोमे धिकारमाह ॥ व्रात्यगणस्य ये संपादयेयुस्ते प्रथमेन

कात्सा० २१ य[?]रन्॥ ये व्रात्यान् संगीतवाद्यशास्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः संतः उपदेष्टारो भू-
त्वा स्वाविर्घां व्रात्यगणस्य व्रात्यसमूहस्य संपादयेयुः शिक्षयेयुः शिक्षयेयुः पाठयेयुः
तत्प्रथमेन व्रात्यस्तोमेन यजेरन्॥ अथ तांड्यं श्रूयते॥ हीना वा एते हीयन्ते ये व्रात्यां प्रवसं- यं २
ति न हि ब्रह्मचर्यं चरंति न कृषिं न वणिज्यां षोडशो वा एतत् स्तोमः समाप्तुमर्हती-
ति ये पुरुषाः व्रात्यां व्रात्यतां विहितकरणामासिद्धिनिषेवस्य रूपं प्राप्य वसंति एते
हीनाः निकृष्टा एव संतो हीयंते अतिकृष्टतमा भवंति तत्र कस्य हेतोः न खल्वेते ब्रह्मचर्य- ल ६
व्रात्यरोचितं कर्माचरंति ततो हीनाः संपन्नाः यस्मात्कृषिवाणिज्यावाणिज्यः क्रियां क-
शविक्रयादिरूपां वर्तनं कुर्वंति ततो वैश्यव्रातेरपि हीनाः तस्मादेते निकृष्टतमा भवंती-
त्यर्थः एष षोडशस्तोमः तथाविधानेतान् व्रात्यान् समाप्तुमर्हति श्रेष्ठं प्रापयितुं योग्यो
भवति॥ तथा गरगिरो वा एते ये ब्रह्माद्यं जन्यमन्नमदंत्यदुरुक्तवाक्यं दुरुक्तमाहुरदंडं दंडेन
घ्नंतश्चरंत्यदीक्षिता दीक्षितवाचं वदंति षोडशो वा एतेषां स्तोमः पाप्मानं निर्हंतुमर्ह-
ती यदेते चत्वारः षोडशा भवंति तेन पाप्मनो ऽधि निर्मुच्यंत इति॥ एतेव क्ष्यमाणा गरगी-
रो वै गरस्य विषस्य भक्षयितारः॥ ये व्रात्या ब्रह्माद्यं ब्राह्मणा भोज्यं जन्यं जनपदसंबंधि
अन्नमदंति। व्रात्यगणार्थे परिकल्पि--- भंवलात्कारेणाभुंजत इत्यर्थः यच्चादु[?]रुक्तं राम
वा संश्रोभनार्थप्रतिपादकं वाक्यं दुरुक्तं दुष्टमाहुः॥ तथा अदंडं दंडा[?]र्नहजनं दंडेन २१

घ्नंतो हि संतश्चरंतितथास्मृयमदीक्षा अ कृ दीक्षाः दीक्षिताः प्रयोज्यांवा चंवदंति॥ एवंयेयवहुविध्य
न्विपरीताचारानाचरंतिएतेविप्रभक्षकाः नरकाहतोर्भ यसः आयसं चयस्मन्निष्पवमानत्वादि
सर्थः॥ तस्मादेशांव्रात्यानांपाप्मानंपापं निर्हंतुमिदं८ ग्घुं षोडशस्तोमराबाहति॥ तथाचयदे
तेचत्वारः षोडशाः षोडशाःस्तोमाभवंति अच्छावाकस्याप्रयपच्वयो माध्यंदिनाभवन्त्ये पव ४४
वमानयोः तेन षोडशास्तोमचतुष्टयेनपाप्मनः सकाशात्दृष्टापरिनिर्मुच्यंते॥ प्रक्षीणपा
पाः मुक्ताभवंतीत्यर्थः॥ अथद्वितीयस्यव्रात्यस्तोमस्याधिकारित्वमाह॥ द्वितीयेननिंदिता
नश्रोर्‍ठः स्यायेव्रात्यानृशंसानिंदिताः नाभिर्मनुष्यैरभिशंसनेनपापाध्यारोपणेननिंदि
तागर्हिताःज्ञातिभिर्बहिःकृताः तेयंतस्मापनिवस्यथेद्वितीयेनव्रात्यस्तोमेनो संस्थे ७८
नयजेरन्॥ अथेषषट्षोडशीयेनशंसानिंदिताः संतोतन्व्रात्यांप्रवसंतियस्माघ्यांडश
निस्तोत्राणिभवंतितेनपाप्मनोविनिर्मुच्यंतइतितां अप्रवणात्॥ अचिपूर्वेणक्रमेण
रत्यतेपाप्मनापापेनगृहीताः येनशंसानिंदिताः अभिशंसनेनगर्हिताः संतोव्रात्यं
प्रसवति॥ पाप्मनोधिपायान्निर्मुच्यंतइतिशब्दार्थः॥ अथतृतीयस्यव्रात्यस्तोमस्या
धिकारिणमाह॥ तृतीयेनकरीयव्रात्यावयसाकनिष्ठा अप्रतिष्ठा येनयुवानएवसंतो
ज्ञातिभिर्बहिःकृताभवंतितेमुख्यर्थतृतीयेव्रात्यस्तोमेनाग्निष्टोमसंस्थेनयजेरन्॥
अत्रतांजेभ्यते॥ अथेषष्ठ्यो षोडशीयेकविष्ठाःसंतोव्रात्याप्रवसेयुस्तएतेनयजे

कात्या० २२ रन्हीनाः शेरते हीये ये कनिष्ठाः संतो व्रात्याः प्रवसंति सन्त्रियत एव माभा भवंति मुखवै
स्तोमानां मुखतरा वै नान्यज्ञस्य परिणायति यद्वा षोडशस्तोत्रो व तस्तेनया प्मनो ऽधिनि
मुच्यंत इति। अस्यार्थः॥ एते च ये स्माहीनाः संतः पुनराचारतो विहीयंते हीना भवंति एवयसा
कनिष्ठाः संतो व्रात्यतां प्राप्य प्रवसंति वहिः कृताः प्रवसंतीमिति यां हीनत्वपरिहारार्थमयं भव
ति तेन यज्ञस्य मुखतः सवनत्रयधारं भ एव स ना न्व्रात्यान्परिणायति व्रात्यसरण्यप्रापयं
ति। अमस्तुगमं॥ अथ चतुर्थस्य व्रात्यस्तोमस्याधिकारिण आह॥ ज्येष्ठा अतुर्थेनोच
तुर्थेन व्रात्यस्तोमेन ज्येष्ठा व्रात्या यजेरन्॥ ज्येष्ठशब्दार्थं स्वयमेव व्याचष्टे॥ अपेतप्रज
ननाः स्थाविरत्वादाख्याः। अपेतप्रजननाः अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्याः॥ यौवना
यमेननिर्वीर्यप्रजननाः स्थाविरावन्धास्तदाख्याः ज्येष्ठसंज्ञाः इत्यर्थः॥ तथा च तांड्ये
अथैष शमनीचामेढ्राणां - स्तोमो ये ज्येष्ठाः संतो व्रात्यां प्रवसेयुस्त एतेन यजेरन्नपा
दग्रं - रोहं स्यर्द्धाः सोमायं सनयमश्नातीति अस्यार्थः। स व क्ष्य माणीयज्ञः शा
द्रा ४ मनीचामेढ्राणां स्तोमः नयौवनोपरमे शानीच मनुष्यतं मेढ्रं शिश्नं येषां ते शाम
नीचामेढ्राः स्थाविर्यात् छिन्नवीर्या इत्यर्थः॥ तेषां संबंधी स्तोमः अतो ये ज्येष्ठाः
घत संतो व्रात्यतां प्राप्य प्रवसेयुस्त एतेन व्रात्यस्तोमेन यजेरन्॥ अस्मिन्यज्ञे त्रि
वृदादयः स्तोमाऊर्ध्वाभिमुखा उत्तरोत्तरमधिकसंख्याः संतो यांति गच्छंति यागं निर्वे एम २२

मा२ शासे ४

र्णे [illegible]ति अनपत्यं पुत्राय अनध[illegible]पतनाया। अधिकसंख्याकस्तोमं कृत्वादिन्यूनसं
ख्याकं स्तोमं प्रयुंजीरन्नतदाभवे दध्यः पातः तेनैव मूढो स्तोमत्वमित्यर्थः॥ तथा चैए
वं कुर्वाणा यजमाना अग्ना मे ध्यात अग्न मे त्यं आरोहति आरूढा भवंति उत्तरो
त्तरमुन्नतं पदं प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ तादृवं चतुर्थं ब्रात्यस्तोमं युक्तमेण चतुर्विध्याः प्रघ
क्यू ध्याग धिकारिणा न्येयुः॥ तान ब्रात्यानन्ये ब्रात्यगणाः कृत्विज्ञो भूत्वा याजयेयुः॥ अ
थ तेषां गृहपतिमाह॥ तेषां ये न्थश्रेष्ठः सतमः स्यात् व्यवत्तमो यानसा नतमो चातस्य
गार्हपते दीक्षेरन तेषां पूर्वं तानां ब्रात्यानां स्वस्वयज्ञाधिकारिणां मध्ये यो वा स्येन
श्रेष्ठः सतमः स्यात्। असतं क्रूरकर्मा स्यात्॥ अथवा द्रव्यवत्तमो तिश्रायेन धनवान् स्या
त् अथवा अनूचानतमो विद्वान् स्यात्तस्य एवं विधस्य ब्रात्यस्य गार्हपते गृहपतिसं
बंधिनि कर्ये दीक्षेरन॥ तं गृहपतिमुख्याकुर्वीरन्नित्यर्थः॥ तथा च छंदोगसूत्रं॥
यस्य ग्रामध्ययनेभिज्ञातितमः स्यादभिजनेन यातद्भावेपि भोगलाभे नतस्य
गार्हपत्ये दीक्षेरन्नक्षाश्चानुभक्षयेरिति॥ यो ध्यायनेनातिशायनोधिकः कु
लेन वा। तदभावे तयोरध्ययनाभिजनयोरभावे भोगलाभेन यो तिरिक्ता स्या
द्व्यवत्तमः इत्यर्थः॥ समुख्याः स्याताम [illegible] त्वनु सर्वे भयेयुरिति॥ तेस्य भक्ष
मनुभक्षमेत आसीरनां [illegible] तरे ब्रात्या यजमानास्तस्य गृहपतेर्भक्षमनुसो

माविकं भक्षयंत इत्यसौरन्॥ यजमानभागतमसादिकं प्रथमं सगृहपतिर्भक्षयति
श्चादितरे भक्षयंतीत्यर्थः॥ अत्र सर्वमनेकयजमानकाहीनद्वादशाहे भवन्ति
बहुवचनांतानि सर्वाणि यजमानवाचकानि यद्वानि च ऊर्ध्वं करणांच॥ अथ गृह
पतिना संवाधानि त्वालध्वनान्याह॥ त्वालाधनानि वर्तवति। वक्ष्यमाणान्यक्षीबो
दीनि त्वालाधनानि भवंतिकनितानेसापेक्षायामाह॥ तिर्यगूर्ध्वमुक्षीबं॥ उक्षी
बं शिरो॥ वयनयोग्यवासः॥ एकं त्वालधनं कीदृशं उक्षीबं तिर्यगूर्ध्वं तिर्यग्बद्धं॥
तस्योक्षीयस्याद्दशाघादेशोन संकोचनीयो। किंतु कुरलीरूपतिर्यग्बद्धं धनीयं॥ ए
वंविधउक्षीबं॥ प्रतोदः प्रतोदः प्रजानः तीक्ष्णाग्रः शलाकाग्रोशादिदंडः॥
अनडुत्प्रेरणसाधनमित्यर्थः॥ तद्वितीयं त्वालधनं॥ ज्योह्राडं ह्रोडतिर्जं घर्थो।
ज्याप्रसचाहो ज्यातायास्वासो ज्याह्रोडः॥ ज्यारहितः कावलोधनुर्दंडः॥ ज्या ओडरोक्त
स्वयमेव व्याचष्टे। अयोग्यधनुः सदास्य ज्याह्रासेनायोग्यस्वकार्यसाधनास
मर्थं धनुस्तदारव्य ज्याह्रोड संज्ञमित्यर्थः॥ छंदोगसूत्रे धनुर्ध्वानानि खुराणि
त्वालाः प्रसेधमानायंतिस ज्याह्रोडः॥ अल्पकं धनुर्धनु धकैतनानि खुराणि॥ त
नलोकं प्रसेधमानावानयंतायंनोत्यर्थः॥ वासंकस्पशांकडु॥ कडुकर्बुरं
वासः कृष्णसशमित्युच्यते कृष्णमशितं येन तत्कृष्णाशमिति प्राप्ते अकारलो

पस्त्यांदसःकुश्मस्तच्चा[illegible]दित्यर्थः ॥ ततवालाधनं ॥ वर्सतवारमाचष्टे ॥ अत्र हस्ते
दन्तावातदस्त्वं कुश्मदन्तागयस्य तत्कुलादशा ॥ स्वयमकुलं सतयन्त्रं दशावाल
८३ स्तद्वाकुलसंज्ञामित्युच्यते ॥ कुलंकरमिश्रमिति शांडिल्यः सुकुलस्तदरामिति गौ
तमः कुलामित्येक धमनंजप्य इति छंदोगसूत्रं ॥ फलकास्तीर्णो विपथः ॥ फ
लाकैरास्तीर्णो विस्तारित आच्छादितः तथा सच विपथः विविधकुटिलपथ्यो
गच्छतीति विपथो यो मार्गेरानचलतीति ॥ सर्वं विधोर घोघा साधनं ॥ पश्चात
रमाह ॥ अश्वाश्वतराभ्यां कपालासायुक्तः स्यादित्येके ॥ केप्राभ्यां केपनश्री तान्या
मश्वाश्वतराभ्यां युक्तो रथो विपथः प्रोच्यत इत्येके आचार्या आहुः ॥ अश्वतरो
वेसरः ॥ अत्र छंदोगसूत्रं ॥ विपथश्च फलकास्तीर्णो इति यावारथो नास्तीर्णो
विपथः करमिश्राभ्याम् अश्वतराभ्यां युक्तः स्यादिति शांडिल्यः इति ॥ प्राच्यरथः प्रा
गदेशानि व्यन्तोर रथ उक्तस्य विपथानां पातीति विपथ्यः पतोन्यदेवतस्यामा
नं । फलकास्तीर्णं अमास्तीर्णो इत्यनेन फलकव्यतिरिक्तेन वस्त्रास्तरणेनाच्छा
दित इत्यर्थः ॥ अश्वाश्वतरयोर्मध्ये एकः कपरानीलपृक्तश्चन भवति एवंविधा
भ्यां युक्ताभ्यां मवरूपमेव रथ्युक्तः त्रियते गतिवैपस्यात् ॥ एवमसौ विपथो
भवति ॥ याभ्यां काभ्यां वाश्वाभ्यामश्वतराभ्यावेति धानंजप्यः ॥ स्वभावाद

वातप्रमुखस्य। त्रियतएव॥ निष्को राजतः॥ राजतो रजतनिर्मितो निष्कः कंठाभरणं
बालस्य धनं भवति॥ अजिने पार्श्वसंहिते कृष्णबलक्षे आविके॥ आविके अजिने
मेषमय्यौ अवमेणी पार्श्वसंहिते पार्श्वतः स्यूते भिः ते कृष्णलक्षे शुक्लवर्णौ बालस्य धने
भवतः बलक्षशब्देन श्वेतोवर्णोऽभिधीयते॥ अत्र छंदोगसूत्रेविरोधः॥ पात्रा
त्रिकोद्वाभ्यामविमेकैकं क्रीतं स्यात्तयोः पार्श्वसंहिते कृष्णबलक्षे अजिने स्या
तां द्वाभ्यामविभ्यां तेषां भ्यामूल्यभूताभ्यां एकैकोमेषः क्रीतो भवती एवं विधयो
र्मेषयोरजिने भवतः बलक्षमिति श्वेताश्वेतिसूत्रं॥ तं हेतः एतत्तिर्यद्गृहस्मी सू ७
दमित्यादि अजिनांतं सर्वं गृहपतेर्बालस्य स्वभूतं सपादधनं दक्षिणार्थे॥
तथा च तांड्ये श्रूयते। उष्णीषं च प्रतोदश्च ज्याहोडश्चाविपथश्च फलकास्तीर्णः
कृष्णसदौ वासः कृष्णबलक्षे अजिने राजतो निष्कस्तद्गृहपतेरिति॥ एतच्च ति
पठितान्येव कात्यायनेनोदाहृत्य व्याख्यातानि॥ तद्गृहपतेरित्येतत्सर्वं गृह
पतिराहरेत् अयस्थिशांतं चेति छंदोगसूत्रं॥ अथ गृहपतिव्यतिरिक्तानां ब्राह्म
णानां आदनीयानि धनान्याह॥ एवमेवाजिनान्मितरेषां इतरेषां गृहपति
व्यतिरिक्तानां ब्राह्मणानामेवमेव ईदृशानि सर्वेषां कान्येवादिकान्येवाजिनानि एम
अविचर्माणि ब्राह्मणधनानि भवंति॥ दामं णिबभ्रुकातानिद्विचूड २४

नं२

न्याविकानिवासांसि लोहितानि [illegible] तानिवालदाख्यानि ॥ आविकानिवासांसि
मेषरोमनिर्मितानि वस्त्राणि सर्वेषां गृहपति व्यतिरिक्तानां व्रात्यानां भवन्ति ।
कीदृशानि तानि वासांसि दामतूषाणि । तूषशब्देन वस्त्रदशोच्यते । दामनीवद्
माधारा रज्जुरूपदशा येषां तानि दामतूषाणि । यथा गोबंधनार्थे निदामानि
त५ प्रकाराणि स्युः तेन एकास्मिन्दशाग्रांते रज्जुरूपे ग्रन्थिः । अपरास्मिन् ग्रन्थिप्रव
यणार्थः पाश इति सिद्धं । पुनः कीदृशानि बलूकांतानि । बलूकः कश्चो लोहितो
वावर्णः तेन लोहितानि तानि वा कृष्णांतानि वा वस्त्रैणोत प्राख्यानि बलूकांत संज्ञानी
त्यर्थः पुनः कीदृशानि द्विचूडानि द्वे चूडे शिखे येषां तानि द्विचूडानि ॥ दामनीद्वि
द्वे ॥ एकैकस्य वस्त्रस्य द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे दशे स्यातां ॥ दामतूषाणीति प्रागुक्तं
तदेव विशेषयति । लोके हि वासः सुत्रान्यतरतो दशाप्रसिद्धा ॥ अत्रा
भयतो दशा भवतीत्यर्थः ॥ अत्र छंदोग सूत्रं ॥ बंभकातानि दान कषाणीत
रेषामित्यादिकानि लोहितप्रवरणानि वसनानि स्युः लोहितेनोतानि लोहित
प्रवरणानि उच्यते । तथा दामतूषाणीति दामदशानि स्युः दशाख्यासूचमि
ति ॥ द्विद्वि दामनी इति द्वि द्वि एकैकस्य वसनस्य दशे [illegible] । प्रतिवस्त्रं
द्विद्वि दामनी ॥ उभयोरपि प्रांतयोरेकैक दामरज्जुर्येषां भवति तथा वान

 स्याताभिति

कासा०
२५

ध्यमित्यर्थ इति माधवः॥ उपानहो वर्कोसी व्याकरणैः कर्णकारोचनाचयवैस्तौ
ययोस्तेकरणिन्यो। एवंविधे उपानाहौ पादपरिधानयोश्च चर्मकोणौ इतरे बा
ह्यासानेणकेकस्य ब्राह्मस्यवकार्द्वे द्वे भवतः॥ द्वे द्वे उपानहाविति श्रुतेः॥
श्लेस्मातीमित्येके। ते उपानहौ श्लेस्मवर्णौ भवत इत्येके आचार्याः प्राहुः
तथा च छंदोगसूत्रं। द्वे द्वे उपानहाविति श्लेस्माः कार्णी इति धानंजप्योपाः का
श्वेतिधानंजप्य इति। अनियमो वर्णो कर्णयोः॥ अत्रतां ज ब्राह्मणां॥ वलू
कांतान्दिष्टमत पारीतरेषां द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे उपानहौ द्विपर्ण्ठहिताच्याजितान्ये
२५
६८ तथैव ब्राह्मधनंयस्मात्तत्तदूतितस्मिन्नेव मन्जानातंप्रतीति। द्विचर्ण्ठहिताच्याजिना
नीति स्वर्वोभ्यामजिनाभ्यां व्याख्याताति॥ पूर्वाभ्यामिति गृहपतिभ्यामित्य ना७
र्थः॥ एतानि इत्याणि गृहपति ...रित्वे ब्राह्मैः संपाद्यानि॥ अथ ब्राह्मधन
दामं ब्राह्मणनिवर्हणहेतुरित्याह एतद्वै ब्राह्मधनमित्यादिना एदुक्तो वप्रतो
दादि ब्राह्मधन अतोपस्मैपुरुषाय एतद्धनं ददातिप्रच्छतित। स्मिन्नेव पुरुषे
मजानाः ब्राह्मणापादकं पापं निर्मृज्य मुष्मामंतो गच्छति चैवि घवत्ति प्रा
प्नुवंति। अथो स्तीय प्रतोदादि ब्राह्मधनानां दानं तत प्रतिगृहीतारं चाह॥ एम
मार्गं धदेशो। या ब्राह्मणबधवेदक्षिणाकाले ब्राह्मधनानि दद्यः मार्गधदेशो। २५

यायमगधदेशनिवासिने ब्रह्मबंधवे जातिमात्रोपेतब्राह्मणाय गृहपत्यादयः
सर्वे व्रात्यस्तोमाः स्वानि व्रात्यधनानि दक्षिणाकाले दद्युः बंधुश्चेस्यब्रह्मभावस्थितं न
तस्मिन्सोयं ब्रह्मबंधुः॥ अथ मागधायोपगायन इदं समाप्तो मागधो माग ५३
धदेशीयः अप्युपगायनः तस्मै मागधदेशीयाय॥ पश्चात्तरमाह॥ अ
विरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात्ते एवमजानायंतीतिश्रूयते॥ अथवा व्रात्यचरणा
च व्रात्यानामाचारा व्रात्यकर्मणोपि विरताः अनुपरताः व्रात्यकर्माचरणात
भ्मो १ स्पराभवतिते व्रात्यधनानि दद्युः॥ न पूर्वोक्ताय मागधदेशीयाय॥ कु
तएवीधेभ्यो पात्रेभ्योस्तु नमितसाकांलिते हेतुमाहते एवमजानायंतीतिश्रु
तेः ते च व्रात्येषु पापिष्ठेव पापमजानाः शोधयंति पूतनांप्राप्नुवती अ
वरणात्॥ तथा चछंदोगसूत्रं॥ व्रात्येभ्यो व्रात्यधनानि ये व्रात्यचर्यायां अवि
रताः स्युः ब्रह्मबंधवे वा मागधदेशीयाय प्रयच्छेयुः इति तस्मिन्नेवमजा
नायंतीतिश्रुत्याह इति॥ अथ लिङ्गोदपादक्षिणामाह॥ त्रयस्त्रिंशं
तं दक्षिणां दद्युः सर्वे व्रात्याः त्रयस्त्रिंशं तच्च त्रिंशतं गांदक्षिणा॥ लि
ङ्गोदद्युः॥ अत्र छंदोगसूत्रं॥ तवरे आमैकैक आहरेयुः त्रिंशतं च॥ त्र
यस्त्रिंशं॥ तां गृहपतिमभिसनायंतीति श्रुत्याह इति॥ तत्र परस्त्रिंशतं कैलिङ्गो ने

२४

का॰सा॰ २६ द घरेति। ते गृहपतिप्रमुखाव्रात्या स्वास्वार्थं [illegible] द्रावाञ्जलिं ग्रोद घरि स्वर्थं॥
द्विगुणा। गृहपतिरित्येके। एके आचार्या एवमाहुः। गृहपतिर्द्विगुणास्त्रि यस्त्रिंश
तं गाः षष्ठ्छिगा दद्याति। अन्येतु चयास्त्रिंशतमिति॥ व्रात्यस्तोमेन व्रात्यभा
व द्विरमेयुः एते पूर्वोक्ता व्रात्या व्रात्यस्तोमेन षष्टास्व स्याधिकार प्राप्तं व्रात्यस्तोमं
२८ कृत्वा व्रात्यभावात् पुंसकर्मणा पापाचाराद्विरमेयुः उपरमेयुः॥ तथाच छंदोग
सूत्रं। व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वा व्रात्या याचैवि घवता वत्ति स्तांसमाप्तिश्लेषु। व्यवहार्याभ
अ॰त॰:६ वंति। [illegible] परव्रात्यस्तोमकरणानंतरं ते व्रात्या व्यवहार्या विवाहयाजनभोजनादि
व्यवहारयोग्या भवंति। तथाच छंदोगसूत्रं। तेषां ततऊर्द्धं भुजीनापि चैनान्का
मं याजयेदिति व्रात्यस्तोमा उक्ताः॥ अथाग्निष्टुतमाह॥ अग्निष्टुद्ब्रह्मवर्च
सवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां ब्रह्मवर्चसादिकामानां यजमानानां अग्निष्टु
न्नामक एकाहोग्निष्टोमसंस्थः क्रतुर्भवति। प्रति फलंचाग्निष्टुता भेदइति प्रा
गुक्तं अग्निष्टुत्सु चैक इत्यत्र [illegible]। अत्रोंअग्नेप्रपते त्रिवृदग्निष्टुदग्नीष्टोमस्तथा
यथ्यास्त्वाग्निष्टोमं कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति। तथा एतस्यैव रेवता उ
पुवारं वंतीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेतेति। तथा सत्यदरो ए॰म॰
चग्निष्टुता अन्नाद्यकामो यजेतेति॥ यथ्यात्तत मिवमन्येत य अवाचं ब्रूयात् २६

सादियागकर्मदोषदुष्टमग्निवल्लपवित्रमिवमन्येत्तज्जानीयात्तस्यापि प्रायश्चित्तसंस्थैम
ग्निष्टुतभवति॥ आश्वलायनः योवीर्यापिहितो पह्यरोगेणवा यो वालं प्रजनरं प्रजां
न विंदेत सोऽग्निष्टुता यजेतेति॥ अत्रतात्पर्यं पूतइवस्याद् अग्निष्टुता यजेताग्निर्वै वास्यपा
प्मानमहत्यातिहत्यतेजोब्रह्मवर्चसं दधाति। तदाहुर्यद्विवन्दवलेककस्माद्देवांगात्पाप्मा
नमपहंति मुखाद्दा। देवतिज्योतिष्टोमएव कार्यो यत्र वर्त्मवति यद्देवास्यमुखातो पूतं
शो ६ त्तेनापहतियसंचर्दे यद्देवास्योरस्यावाद्धोरस्तंतत्तेनापहंति यत्सस्तदृशगयद्देवा
स्यमध्यातोपूतंतत्तेनापहंति यदकठिर्ःरोयद्देवास्यप्रदोरखीवतोरपूतंतत्तेनोपहं
तिवैश्वानरंवारएयप्रविश्नातीत्याहुर्योग्निष्टुतायजतइतिवारवंतीयमग्निष्टोमकार्ये
तस्ययत्नंततदग्निष्टायायसयेतरःशुचिः स्ततउद्देतीति॥ यज्ञविभ्रष्टस्यच।
यज्ञोविभ्रष्टोयस्ययजमानस्यअसौयज्ञविभ्रष्टः तस्याप्यग्निष्टुद्भवति॥ यद्यग्निष्टो
मादियज्ञंप्रावर्तुवतोयजमानस्यकुतश्चिन्निमित्तात्समस्तभावेनयज्ञोविच्छिन्नः
स्यात्। तदायजमानोयज्ञविभ्रष्टोभवेत्। तस्यपापायाच्छित्तलेनज्योतिष्टोमोग्नि
ष्टुदग्निष्टोमसंस्थोनवति॥ ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टुदा यज्ञविभ्रष्टो यजेतेतिताश्र
श्रवणोक्ति॥ यस्माद्वाविभ्रंशेरत॥ प्रा समाप्यमानेचसोमयागेचअनुष्ठेया
नांप्रध्यनयगानामेउवायचादीनांबहिष्पवमानादीनांस्तोत्राणांचमध्येयदिकंचि

का॰ स्या॰ २८ समादाग्निस्सर्वतस्स्यात्तदप्यनेकविस्मरणातियजमानायत्तस्माद्यज्ञाविभ्रं
शोनविभ्रष्टाभवेयुः॥ तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेनायमग्निश्रुद्भवति॥ अत्रतांश्चे।
27 यास्मिन्वा यज्ञकृतौ विभ्रष्ट श्रेताग्निर्वा एतस्यहव्यन्तियोयज्ञे विभ्रष्टश्रेतेनदेव
ताहव्यंगमयत्यग्निमेवैकधा धृत्ताति इति श्रुतत्वात्॥ अस्यार्थः केवलाग्नेयस्याग्निष्टुतो
नुष्ठानं यज्ञविभ्रष्टस्योपयाद्यति अग्निर्वा एतस्येत्यादिना॥ एतस्ययजमानस्य
शं ६ हव्यं हविश्चरुपुरोडा सोमादिकं अग्निरेवाभिभक्षयति॥ यष्टव्या अन्या रेवद्यादे
वता हव्यंमयति यो यजमानो यज्ञेनुष्ठीय मानेविभ्रंश्रेतेविभ्रष्टोभवेत् एतस्यैविसं
बंधः॥ तथा चाग्निष्टवाचायमध्वरएकप्रकारेणाग्निधर्धेति॥ हविर्भिः समर्द्धयति॥
अथविभ्रष्टस्ययज्ञस्यासमाप्यानेफलप्रा भावं प्रायश्चित्तेनचसमाप्यनेतत्स स्प८
न्द्रावंचस्यदुःखंतद्दर्शयति॥ यद्येयज्ञस्य सर्वश्री यत्नेधान्यं निष्कुर्वति नतेनव
घातियदावायतन्निर्धर्वस्यनघातियेष्वे वस्तोमेष्वविभ्रंवतियस्मिन्यज्ञक्रतौते
रेवयजेतयेतेवस्यमेष्वविभ्रंशतेयस्मिन्यज्ञेतोतेष्वेवप्रतितिष्ठतीति। इदंवत्त्व
लुरथ्यादिवाहनं संश्रीर्यते संशीर्यतेसंश्रीर्णभग्नंभवेत् अप्यानंतरंसमसत्त्रा
स्मीदन्यद्वाहनंनिष्कुर्वति। संस्कुर्वति। तत्तदानीतेनपूर्वभाविता संश्रीर्णं नवाहने
नयातिनगच्छति॥ यदाखलुतदेवसंश्रीर्णानिष्कुर्वतिसमाद्धतेतत्रदातेनैवयां एम २८

तिगच्छतीयतस्माद्देवंलोकेतस्मात्यस्मिंसोमयागेयेष्ववस्तोमेषुप्रयोज्येषुत्रिवृदादिषु
विभ्रंशोतन्न्यूनाधिकसंख्यायास्वरूपविस्मरणादिनाचवि भ्रंशोभवेत्तैरेवस्तोमैः
नरु साधनैः पुंर्ध्वजेतात याचविलुप्तानांप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनर्योगेनसमाधानात्येष्ववे
स्तोमेषुपूर्वंयजमानेविभ्रंशोतयस्मिन्सोमयागेतत्रैतेष्ववस्तोमेषुपुनः प्रतिष्ठितो
भवंति।संपूर्णावेयवोयज्ञोस्यफलसाधनयस्माद्यो भवतीत्यर्थः ककाचार्यास्तुयस्मा
त्क्रतोर्यजमानाद्विभ्रंशोर नसवाभवतीतिव्याख्यातवंतः॥ ४ छंदों विशेषाययथा गे ६
कामं।यथाकामंकामंकामंप्रति आग्निष्टुत्सु छंदोग्ये छंदोगसंबंधिनिकर्मणोविशेषो
स्तिनाध्वर्यत॥ सब्रह्मण्या स्तीया॥ अत्राग्निष्टुत्सु अग्नेर्यीसु ब्रह्मण्याभवतिसैवं
छंदोगसूत्रेपनिलेव॥ अत्रचारीछरोहिताभ्यांबहन्द्रानोधूमकेतो।जातवेदोविचर्षणे
वु६ स्यांगिरसब्राह्मणांगिरसैवाराभ्यहेतु आमागछमघवन्नस्त्यग्नयोब्रह्मणाआगछतो
स्मादि॥ एवंयथास्तुतीइंद्रस्तुत्सूर्यस्तुवैश्वदेवस्तुदिष्टेतेपूर्वसर्वमेवउक्ताः तेत्रयोप्यं
वयथयगेकादामवंतिनआःप्रियथास्तुतयोयदेवत्यास्तुतत्रतदेवत्यासुब्रह्मण्याभ
वति॥ तेनेंद्रस्तुत्सैंद्रीसुब्रह्मण्याभवति।सूर्यस्तुतिसौरीवैश्वदेवस्तुतिवैश्वदेवस्तु
तिवैश्वदेवीत्यर्थः॥ सर्वमेकेएके आचार्याः। अग्निष्टुतिसर्वमाग्नेयंक्कवंतिसर्वा
सांदेवतानांस्थाने अग्निरेवात्रदेवताभवतिदेवतापदस्थाने अग्निपदप्रयोगः का

कात्या० २८ यं इत्यर्थः॥ एवमिंद्रस्तुतिसर्वमैंद्रं॥ सूर्यस्तुतिसर्वं सौर्यं॥ वैश्वदेवस्तुतिसर्वं वैश्वदेव
स्तुतिसर्वं वैश्वदेवस्तुतिसर्वं वैश्वदेवमिति॥ एवमपिछंदादिषु सर्वत्र तत्तद्देवत्यं भवति
न स्तुवृत्तशापमात्रं॥ त[illegible]च ग्रह्यते। तस्माग्निष्टुद्ग्निष्टोमः प्रथमं हि भवतीति प्रकृ
त्तत्तस्याग्नेयाग्रहो भवं त्याग्नेयः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति॥ तथा[illegible]त स्यैं
द्रस्तुतिः तस्यैंद्राग्रहो भवं त्यैंद्राः पुरोरुचः सर्वमैंद्रमसदिति। तथा सूर्यस्तुति॥ त
स्य सौर्याग्रहो भवंति सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमसदिति॥ तथा वैश्वदेवस्तुतिः
तस्य वैश्वदेवाग्रहो भवति॥ वैश्वदेव्याः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति॥ तस्मा
ग्निष्टुतो ग्रहाः उपांश्वादिहारियोजनपर्यंता आग्नेया आग्निदेवत्या भवंति॥ ते
न प्राकृतं देवतादं निष्ठाश्यपतस्थाने ग्रहणादेः सर्वत्राग्निपदं प्रयोज्यं तथा चा
श्वलायनः अपिवा सर्वेषु देवता[illegible]स्थग्निमेवाप्निसंतमेदितिपतथा प्याउपांश्वं
तर्यामयोर्होममंत्रे स्वाहा सुवसुर्पाहयेत्यत्र सूर्यपदस्थाने सुभवाग्नय इति। तथा
ऐंद्रवायवग्रहणो वायवेत्वेत्यत्र स्थाग्निस्याचेति॥ वायव इंद्रवायव इंद्रवायुभ्यां
चेत्यस्य स्थानेग्नय अग्निभ्यां त्वेति तथा मैत्रावरुणग्रहणामंत्रे मित्रावरुणाभ्यां त्वेत्यस्य
स्थाने अग्निभ्यांभवति। एवं सर्वं प्राकृतदेवानां पदस्थानेग्निपदमूह्य वचनानि तु प्रकृ
तिवदेव॥ छंदोगानां सूत्रे देवा ब्रह्मणा इत्यत्र अग्नयो ब्राह्मणा इति बहुवचनांतस्य दे एम २८

28

दूर्द्रे

वाइत्यस्यैकस्थाने बहुवचनांतस्यैवाग्नय इत्यस्य दर्शनात्। तथा पुरोरुचः अहमहरग्
रु२ मंत्रभूतोश्चापि आग्नेय्योग्निदेवत्या भवंति। ताश्च सर्वानुक्रमण्यां कात्यायनेनोक्ताः
अस्याजरासो दमामित्याद्याः सप्तदश॥ अथ त्वापि सोमाध्याय नसोमाभिष्टवादौ पत्र
मंत्रेषु इंद्रादिदेवतापदं तत्र सर्वत्राग्निपदप्रयोगः कार्यः। तथाहि अर्ध-मुर ठ [illegible] दे ष्व४
वसोमाद्योयतामग्नय एकधनविदे। आतुभ्यमग्निः प्यायतामात्वमग्नये प्यायस्वेत्या
दि। तथाग्न्यावाहनमंत्रे गभीरमिममध्वरं कृध्य ग्ये सत्पतममिति॥ प्राकृतीनां
स्र पुरोरुचां [illegible] अपमं त्वारणां स्थानेपुरोरुगंतरविध्वनाघेडंछि उपयामगृहीतोसि वाच
स्पतये अंतर्यछमदघव न्नायहणो सि स्त्वाय य ण इत्यादीनि प्राकृतान्येव भवंति।
तत्र देवतापदस्थाने ग्निपदप्रयोग इति विशेषः इत्यादि सर्वप्रागेच सर्वमेधप्रयं
चितमिति नेहपुनः प्रपंच्यते॥ अग्निष्टुतो प्रवग्य इति मानवे॥ अथाग्निष्टुति दक्षि
णामाह॥ यथोत्साहं दद्यादाग्नेयाया मनडुह्विरण्यैश्वा सजानां। अग्ने यानाम ग्नि
देवात्यानामनडुहाहिरण्यस्याश्वानामाजानां च यथोत्साहं यथाशक्ति त्रिसख्याप्रम
तीनां दक्षिणात्वेन दानं कुर्यात्॥ तथा च छंदोगसूत्रं॥ अग्निष्टुत्स्वनडुहामश्वाभी
मजानामिति यथोत्साहं दद्यात्तथा हिरण्यस्येति॥ अत्र समासमकृत्वा प्रतिद्रव्यंय
द्बहुवचनं कृतं तत्स्वतिद्रव्यं बहुविशिष्टानां दानं [illegible] र्थं॥ इयमग्निष्टुतो दक्षिणा। इ

स्य१

कात्या० दृसुत्यदीनां तु प्रकृतेवदक्षिणा ॥ त्रिवृत अश्चत्वारः त्रिवृ[illegible]स्तकाः अग्निष्टोमसंस्था अश्व
२९ त्वारः क्रतवो भवंति ॥ तत्र प्रथम[illegible]ह ॥ अग्निरुक्त प्रातःसवन प्रथम इत्युपज्ञा अग्निरुक्तं
प्रातःसवनं यस्यासावग्निरुक्त प्रातःसवनः ॥ तेषु चतुर्षु मध्ये प्रथमस्त्रिवृत अग्निरुक्तप्रा
तःसवनो भवति ॥ आप्तुमिच्छुरीप्सु[illegible] प्राप्तुमिच्छ उपज्ञः यं कंचन हिरण्याद्यादिकमर्थं ६ पूसो: ४
प्राप्तुमिच्छो यजमानस्याप्यं भवतीत्यर्थः कंचिदर्थमहं न्यो न प्राप्[illegible]यास त्रिवृत्तां प्रथमे पु ५
29 न यजेतेति छंदोगसूत्रे ॥ अस्य प्रजापतेरपूर्व इति नाम तां ब्रूथ अश्रुतं ॥ ग्रामकामस्यव ॥
अथ वा ग्रामकामस्य ग्रामकामो यजेतेति तां छोअश्रुते अयं प्रथमस्त्रिवृत्स्तोमो भव
ति क्षिप्राअश्वरथश्चतुर्युक्तश्यावोन्यतमः अस्य प्रथमस्य त्रिवृतः चतुर्युक्त चतुर्भिरश्वै
र्युक्तो अश्वरथो दक्षिणा ॥ तेषां चतुर्णामश्वानाम मध्ये अन्यतम एकः श्यावः कपिश्राः
स्यात श्यावः स्यात्कपिश इत्यमरः तस्य चतुर्युग अश्वरथो दक्षिणा तेषामेकः श्यावः
स्यादिति छंदोगसूत्रे ॥ अत्रैता अपि श्रूयते ॥ त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्याग्निरुक्तं प्रातःसवनमि
ति ॥ अस्य सर्वं प्रातः सवनमनिर्हं भवति ॥ बहिःपवमानादिषु प्रातःसवतिकेषु पंचसु
स्तोत्रेषु गायत्र नामाग्निरुक्तमेयमित्यर्थः उद्गातास्वभक्तिमुप्रीथमुपद्रवं च मन
[illegible]युंजानः स्वरं स्वभक्तिमांकारं तथा स्वरं च वाचेति ॥ तथा इराकेति ब्रूयात
साप्र २ सोमपिटमिस्ति चेति ॥ अथ द्वितीयं त्रिवृत्स्तोमाह ॥ ते जो ब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य राम २९

बृहस्पतिसवः तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य पुरोधायै रोहि संतन्वा मस्य चायं बृह
स्पतिसवसंज्ञो द्वितीयस्त्रिवृत्स्तोमो ऽग्निष्टोमसंस्थो भवति एतत्कामस्य तां प्रे ऽ वतत्वो
त॥ देवसु हवींषि निर्वपति अस्य बृहस्पति सवे अग्नीषोमीयस्य पशु पुरो
डाशमनु देवसूहवींषि निर्वपति। तानि च पूर्वं राजसूयेउक्तानि पांसुकानां सवितृ
सत्यप्रवाय्ये सादीत्यषो॥ अति याघव हंग ह्लास्ति बृहस्पति अति पदर्थ इति मं
त्रे गावार्हस्पत्यसंसोमग्रहणांगृह्लाति। अति याद्य यदि स्यानन प्रातःसवने। आग्रय
णात्छ्ययोर्मध्ये ग्रहणं। माध्यंदिने वाउ दनंतरं मु ध्याग्रहणं॥ प. बोपाकरणास्
याप्तत भ्क्तः सकामाद स्य ग्रह स्य ग्रहणमिति। तथामाहे इमनु होमम भ द्वारां यजमा
नस्ये सेलाव दृत्रभ्यते। अचवासुदेवः॥ होमग्रहणकालोऽव संतानचलक्षणं अति
याघवकर्त्त व्यमंत्र व्रालणयोर्विना॥ अति याघवभ्क्षणमिति संप्रदाय कारः॥ उ
पालेसो बार्हस्पत्सः अग्निष्टोमसंस्थ त्वादेक आग्नेयः सवनीयो भवत्येव। अयं
बार्हस्पत्यो बृहस्पतिदेवत्यः पशुरुपालंभ्यः उपसमीपे अलंभनीयः पूर्वालध्व स्या
ग्नेय स्य समीपे पू पएवे धनीय इत्यर्थः॥ अस्य च पशुपुरोडाशो ऽष्टाकपालो भवति।
एकदेवतत्वे वाग्नेयविकारत्वात॥ निर्हि सुनारा राठं से सु प्रातः सवने ऽ नवाकु
र्वतेकादशादक्षिणां व्यादिशति। प्रातःसवने नारं। प्रासेमु स सुमोपूथाद नवाकुर्वन

कृ५

छ्या ॰

ते २

कासा० पर्यवकुर्वन्नमो यम ध्यास्थितारएवैकादशसंख्यागदक्षिणाद्यादिश्रुपतिं खिन्न श्रे
३० आदिशति अस्मिन्नेणप्रथोद्यमाराकादशमावोवृत्नादिनाम्लविज्ञामितिपुष्म
दर्थमेतागावरसलिग्प्रोनिर्देशादिति माधवीये॥ अथ द्वादशमाध्यंदिनेस
वनेनिहितेषुनाराशंसेषु चमसेषु भक्षायानन्तरं विर्धानमध्ये स्थाते
षु अश्वे द्वादशाः अश्वो द्वादशसंख्यात्रकोयासां ताश्च द्वादशा एकादशसंख्या
गादक्षिणाद्यादिरूति रुलिग्म अदिशति अप पर्यवकुर्वन्त्येव॥ अस्मिन्नावांगरोसा
ध्वाएकादशमावोवृत्नादीनाम्लिज्ञातितिपुष्मदर्थमेतोगावरतिवा॥ अत्र च
ध्वादेशशाक अपेतो ग्निरिव ध्वाहुतिराग्नीध्रोपोकबलाह अपकष्यलोत ध्याद
क.७ स्मवितिवचनात॥ अपोरोसुभयोः उभयोरुभयविधयः प्रातः सवने माध्यंदिनस
वने च ध्यादिष्ठास्तागाः अपाकरोति। ध्यादेशानंतरंगोपकथात्पघागेतोत्प यः॥
एवादशात तीयसवनोत तीयसवनेस न्नेषु चाराशंसेषु हविधमिनध्येस्थापि
तेषु सन्सु गोपथ्याद्पघकर्वन्ने कादशागादक्षिणा रुलिग्भ्यो ध्यादिशतिपूर्ववद्
वा॥ अनेवध्ववेपाहोमांतेपकारणं। ततीयेवनध्यादिष्टा नामनूबंध्ववपाहो
मांते अपाकरणंगोपथ्यात्पघकरणंभवति॥ अतिक्रमणं चैवं सो॥ चकारादनू
बंध्यवपाहोमांतेसर्वासांगवांप्रातःसवनप्रभृतिसवनत्रयध्यादिष्टानांरूपेशावर राम
३०

ऽभिमंत्रणादि अतिक्रमणादानार्थं दक्षिणामार्गेणानयनं कर्त्तव्यं उदुत्तमित्यादिनाप्रक्षे
णाहोमः स्वकाल एव। अभ्याहुति सुकेवला व्यादेशास्वां तव्या। अत्र गवां दक्षिणाप
थेननयनं। आग्नीध्रगमने अग्निस्रुमतिभ्यः षोडशीभ्यः कुलि भ्यो गवां दानं। एताव
दत्रानूतं व्यावपालोमीतभवति॥ अन्यत्सर्वं माध्यंदिने दक्षिणाकाल एव भवति॥
पुरुषसंस्कारपक्षे रमं घोदनादि निर्णयसदोगमनप्रेक्षणं अत्रेपाय हिरण्यदानं पुरु
षसंस्कारपक्षे मेघोदनादि दानं प्रसस्तेभ्यो दानमिति जीर्णाः संप्रदायः। अत्र वासु
देवः निमित्तानं। त्रवर्णाभ्यामिदानीमनुमंत्रयं॥ दक्षिणानां पुराकर्त्ता होमोऽभ्याहु
तिवर्जिताः निमित्तान्यापुरादेयाप्यतरात्रेपद दक्षिणासवने प्रकृते देपासदस्या
नामितां लत इति। सदोगमनमोक्षणं च सदस्यानां पुनरत्रापि भवति इति याज्ञिकाः
गवां वैकल्पिके संख्यांतरमाह॥ एकादशैकादशवातानि स्फः सहस्राणि वा॥ श्रो॰ ६
प्रतिसवनमेकादशशागगाः व्यादिशतीति प्रागुक्तं॥ अथैवमुच्यते। एकादशैका
दशशतानि गाः प्रतिसवनं व्यादिशति अथवैकादशैकादश सहस्राणि गाः
प्रतिसवनं व्यादिशति॥ अथवस्तेवमाध्यंदिनेधिका। माध्यंदिने सवने अभ्य
एकं व अधिको भवति न नु गेव छतगुणाः सहस्रगुणा वा। तथा छंदोगसूत्रं। तान्य
९ २ थैकादशशतानि स्फः सहस्राणि वानि तस्त्र भ्यो माध्यंदिने॥ वाजपेयवदृष्येनाभि

का०स्था० षिच्यतेकृष्णाजिने। कृष्णाजिने वियोयजमानो वाजपेयवत्स्वौकिकेनाज्येनाभिषि
३१ च्यते॥ वाजयेयवदिसत्तरवेदिमपरेणमाहेंद्रस्य ह सर्तस्पूर्वं देवस्य त्वेति मंत्रेण बृहस्प
तेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिंचा म्यमुकशर्माणमिति तेन कृष्णाजिने भिषिच्यते आज्येना
भिषिच्यतामितिचेतां अश्रुतत्वात॥ मुख्याममंधिसर्वस्य स्वबेणाया॥ अथ वा मुक्तं मंधि ने ३
नो र्धहयोः सहस्रवेणाहामाव। श्रेष्ठेन सोमेनाभिषिच्यते॥ नाज्येन। आसि
न्यक्षे मध्यंदिने सवने मुख्यामंधिसंस्रवस्याभिषकार्थे पात्रांतरे कृत्वा पात्रेनर
क्षणाकार्यं॥ न होतृचमसे भक्षार्थमेवनयनं कार्यांतरे विनियोगमत्॥ अन्यतस्त्वा
भिवाघं अयं बृहस्पतीसर्वयाजी अन्यत एवान्ये याम्यमेवाभिवाघो भिवादना
ना १ नभवति॥ तुभ्याद्वेव धारणो। अयं चैन्यमभिवादयति॥ अप्रत्यवरोही स्यात॥ प्र
त्यवरोहोयातभ्यायनादेः सकाशात पृथ्या प्रत्युत्थानं। सो स्यास्तीति प्रत्यवरोही
नप्रत्यवरोही अप्रवरोही॥ अयं बृहस्पतिसवयाजी अप्रत्यवरोही स्यात॥ भ
वति गुर्वादेरभ्युत्थेस्याय भ्युत्थानं न कुर्यादित्यर्थः॥ स्थापतिरिसितबृपुः सवै
जनायनं बृहस्पतीसवयाजिनं स्थापतिरित्यनेन नामा बृपुः सप्तकथयपेवुः॥
अत्र छकोगसत्रे॥ यएनं पुर रनन्वभूतवर्तिंतत ते मुवर्त्तये स्थाप ऊ धं २
तिरिति चैनं तन्नाचक्षीरन्निति। अन्वभूताये अ। श्रितातान्विभक्तादित्यर्थः॥ स राम
३१

सुजदीर

एष स्थपतिसवोऽर्थं स्थापत्यायाभिषिंचेरन् स एतेन यजेतेति तां अ॥ स राजानो ब्राह्म

णा यं पुरस्कुर्वीरन् स एतेन यजेत स राजानो राजन्यसहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणाः पुरस्कु

त्वे २ र्वीरन् धर्मस्याध्यक्षत्वेन मुख्यत्वेन यागी कुर्वीरन् स ब्राह्मणः एतेन बृहस्पति

सवेन यजेत। एवं विधिं एव ब्राह्मणाः स्थपतिरिति स्थपतेनाम्यः॥ तथा च तां अ॥

स एष बृहस्पतिसवो बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति स एतेना

यजत स देवानां पुरोधामगच्छद् गच्छति पुरोधां यं एवं वेद स एष स्थपतिसवो

यं स्थापत्यायाभिषिंचेरन् स एतेन यजेतेति। अस्यार्थः स एष यज्ञः स्थपतिस

वा स्थपतिनामधेयः अतोयं ब्राह्मणा राजपूरः सेना ब्राह्मणा स्थापत्याय स्थप

तित्वाय अभिषिंचेरन् ब्राह्मणीरन् सोमेन यजेत। यथा लब्धबृहिरापस्यनैमित्तिके

ष्टिः तद्वत् स्थापत्यस्याधनैमित्तिकोयज्ञः चोदित इत्यर्थः॥ इषुरूपेनवद

सचेः इषुनीमेकाहः॥ तत्र यत्सौ वत्सो मः सप्ततेनव मदुवति॥ रूपेनाभिचरतोय

तोयज्ञो यध्यय इत्यादिना [illegible] कारेणापावाशेन स्यविधिरुक्तः स [illegible] सर्वोप्यात्र

सुयज्ञे भवतीत्यर्थः इयांस्तु ततो विशेषः। अस्य घः समाहि सर्वदीक्षादि अव

भृथांतं न भवति किंतु यथा प्राक् ज्योतिष्टोमावदेव। तथा च तां अ॥ रूप

नेनेषुर्व्याख्यातो दीक्षोपसदुहस्तस्ये नाहि क्रस इति। अपमथ ग्निष्टोमसंस्थेऽभिच

रतो यजमानस्य भवति ॥ अपेन वदिस्कतालादित ॥ अथ चतुर्थं त्रिवृतमाह । भरणा
कामस्य सर्वस्वारः भरणाकामस्य यजमानस्य सर्वस्वारः सर्वस्वारसंज्ञः क्र
तुरग्निष्टोमसंस्थो भवति स्वरनिधानान्येव सर्वाणि सामानि यस्यासौ सर्वस्वारः ॥
त्रिवृदग्निष्टोमः स सर्वस्वारोपः कामायेतामुलोकमियामिति स एतेन यजे
ष्क ६ तेतितांश्रो अभाम यता आमयरहितेनैव देहेन व्याधादिरहितेन सुखे
नावच्छिन्ता देवदेहन्निर्म्यामुं स्वर्गं लोकमियामिति यो वाछंति स एतेन यजेत म ति ६
रणाकामोऽस्मिन्नधिकारी त्यर्थः ॥ कृतान्न दक्षिणः कृतान्नं दक्षिणा यस्यासौ कृतान्न
न २ दक्षिणोयं सर्वस्वा सभवतीति शेषः ॥ कृतं चर्देन्नं च कृतान्नं सिद्धान्नं बुद नाय
थसूयत्कमोदकादितत अस्य सर्वस्वारस्य दक्षिणा भवतीत्यर्थः अशश्वाहृते
रभावः ॥ दक्षिणांतर विधानाच्छिरस्यादि दक्षिणायानिवृत्तिः ॥ दीक्षाघवेजि
घ्नत्येव भक्षान् ॥ दीक्षादि दीक्षाप्रभृति दीक्षणांयाल आयसा सर्वत्र भक्षाय
जमान भागे उभाग सोमचमसी दीन्यजमानो वजिघ्नत्येव । न भक्षयति ॥ त
थाचलायनः ॥ सर्वस्वरे त्वपक्ष्यमाणादीक्षाप्रभृतिप्रपततेयथासौ ले
हविधेयामिति प्राणभक्षः सर्वत्र भक्षान्नक्षयेदिति । सर्वत्र ग्रहणाद्दग्धस्यापि
प्राणभक्ष एव ॥ अध्वहरणांस सोमानां तत्र सोमानां सोम व्यतिरिक्तानां च पुसे एम ३२

उष्णादि भक्षणामन्ते घ्राणानंतरम कच्चवहंरणं उदकमध्ये प्रक्षेपं करोति॥ तान पात्रस्य
वहारपेत्वा त्रैवानुष च ये दितिसूत्रांतरोक्तत्रैगर्तः॥ स्वात इति या वतत ध्या॥ सोमम
न्दिः संसृज्य मार्जालीपसे देशे तिन येषुरिति। सोमं घ्राणाभक्ष भक्षितमन्दिं संसृज्य।
मार्जालीयसादेशो समीपे तितये षुरि सर्वे: यजमानभक्षार्थस्पैप सोमस्पैयं प्र
तिपर्ति नै तरेषां त याचमान वैतस्प भक्षी न्मार्जालीये ति न यंतीति। अभीवस्त
यमाने दक्षिणेनौदुंबरी कृष्णाजिनेसंविश्यानि दक्षिणाशिराः प्रावृतः॥ आर्भवे त
द्रा ७ तीयसवनसंबंधिमियवमाने उ... तभिःसयमाने सति यजमानं दुंबरीदक्षि औ ८
औ णेन दुंबर्या दक्षिणास्यां दिशि अदूरे कृष्णाजिने कृष्णाजिनस्योपरि दक्षिणाशि
राः प्रावृतः अहतेन वाससा वेष्टितसर्वदेहः प्रविशंति शेते। एणखात्ता हतराः समा द्रा ७
ययतमेयज्ञमिति ब्राह्मणात्मसु त्वात याचमानवे आर्भवे स्तुयमाने ब्राह्मणाः स
मापयतमेयज्ञइस त्वा दक्षिणा अउदुंबर्या दक्षिणाशिराः प्रावृतो निषद्य तेतत •
एवसंतिष्ठत इति॥ इदं च कृष्णाजिनदीक्षितकृष्णाजिनादोष कृष्णाजिनाद्वा
न्यदेवा तयोः कार्यांतरे दिनियोगविधानात्॥ तदेवाभिपते। तदेव कृष्णाजिन
रूपं शापनमा अर्थे अभिपते॥ जीवग्रहे ईर्घ्य श्ववसंर्थ स्वासुयजायज्ञियस्छा
ने कुर्यः एव मुक्तेन प्रकारेण मरणार्थे सुप्तोपि पदे जीवतेति हि प्रज्ञायेज्ञिय

कात्या० ३३ स्थाने स्वसुरुक्षादैर्घं अवसंसामकुर्युः। नेतदंतमर्थ्यतावात् ते यजमाने तदंतं
मरणोतमेवकर्म भवति कुतः॥ अर्थाभावात्॥ प्रयोजन॥ भावादित्यर्थः मरणाका
मस्यहासौ विहितः मरणं च संजातं। अतः किमर्थं तत ऊर्ध्वं कर्म क्रियते॥ यजमा
नपात्रजी बह वीर्ठ ब्याहवनीये प्रास्य यथार्थं मच्छेयुः यजमानंमृतस्य यज
मानशरीरं सर्वाणि पात्राणि रोचिकानि सोमिकानि च हवी षि सान्नाय्यपुरोडा
३६ शसोमादीनि सर्वाणि आहवनीये उत्तरवेदिकं प्रास्य प्रक्षिप यथार्थं गच्छेयुः सार्व
ऋत्विजः स्वकं ये स्वकीय कार्यार्थं गच्छेयुः। अयं यज्ञः समाप्त इति कृत्वा॥ एवंप
वे पक्षितेसिद्धांतमाह॥ समाप्तिर्वोभयचोदनात् ।वशब्दाप क्षव्यावर्त्तो मृतेपि
यजमाने समाप्तिरेव कर्त्तव्या न तदंतता कुतः उभयचोदनात्॥ उभयं स्वर्ता द्विहि
तासर्वस्वारेणाजेतेन्यन्येनोपक्रमय समपवर्गे आख्यातार्थः तेन साप्ति
र्विलिता॥ अभेवे स्तूयमान इत्यादिना मरणं च विहितं। अत उभयविधानात्
समाप्तिरेव कर्त्तव्येति सिद्धांतं तत्र च यजमानपात्रजीवाणां प्रतिपत्तिनक
र्त्तव्येत्यर्थात् सिद्धं॥ अत्र छंदोगसूत्रे विशेषः॥ आभेव स्तूयमाने हुंवर्षापक्षे औ
णा प्रावर्त्तोनिय घतकृष्णाजिनमुपस्तीर्य दक्षिणाविरास्ते देवसंगच्छते। तदे
वंम्रियत इति। एनंमृतं यजमानं हविर्भिः सह जीवयस पात्रैश्चाहवनीये प्र राम
३३

पर्यंत ६

भि

वृजे युरिति शांडिल्यः समापयेयुः शेषमिति धानंजप्यः। समापयेयुर्वेदिति शांडी
ल्यायनो नेदधी लक्ष्माजिनं प्रतिमुच्य यजमानं कुर्याद् भक्षां श्वाभक्षापत। अस्या
र्थः॥ यदि समापयेयुः शेषं कर्मतत्ताय यजमानस्य कृष्णाजिनं तत्सुत्रो त्वा तावाये
नेष्टिश्यो स्यात तत्स्व तिमुच्यावत्स यजमानं संबंधि सर्वं कर्म कुर्यात्॥ तत्राहि यज
मानस्य प्राशाभक्षं सर्वं च भक्षानक्षयोदित्यक्तं॥ अयं तु प्रत्यक्षमेव भक्षयेदि
त्यर्थः ऋत्विजो यजमानं कुर्युः॥ सवहुतो भक्षपाजुहुयुरिति धानंजप्य इति॥ स
ष्ठ यजुरंते संस्थाहिन्वं तिति दावीहाररां॥ सते यजमाने समिष्ठयजुरंते क
र्मणि कृते संस्थाहिन्वतीति अनेन साम्नां संघर्य दावीहररां प्रकाशमानय
नं कर्तव्यं। आदसंदी मध्ये केतिलोके प्रसिद्धा॥ संस्थितेहैं संस्थाहिन्वंती
त्यासंघंगनि समाहरे युरिति धंदोगसूत्रं॥ संस्थानतत्तुरिति तक्षणासंस्थामत
क्षुरित्यनेन साम्नाते षा मासंघगानां लक्षणां रखेपल या दृदिस यतथा घ
नं कुर्युः आसंदीनि ध्याद्ये युरित्यर्थः॥ संवारिरां तीति प्रक्षालनं॥ संस्था
रांतीत्यनेन साम्नास्या आसंध्याः प्रक्षालनं कुर्युः॥ छंदोगसत्रेनुपूर्वं
प्रक्षालनांतरे स्तत स्त क्षणामित्युक्तं॥ संस्थातीति प्रक्षालयेयुः संस्था
नतक्षुरिति तक्षुयुरिति॥ संस्थो तीत्या संदीविधानं॥ संस्थाशिशु तीत्यने

ति

कासा० ३४ नस्मान्मातस्या आसंघाविधानं त्रिवृ[ ]मुंजरज्जावयवंकर्त्ते अंसत्वारिंशतीति विधा-
यपुरीति छंदोगसूत्रं॥ आसंस्त्वे नमवध्वर्युर्हुत्वाभक्षणसोमोपनहनेनप्र-
च्छाद्यानूवंध्यवपायेमं॥ तदा दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां सर्वकेशश्मश्रुलोमव-
पनं उक्तप्रकारेण निष्पादितया आसंघारणं ऽध्वर्युः तं यजमानवध्वर्यु हुत्वा अ-
भक्षमान्द्रः शो स्य सोमोपनहनेन वसमा प्रच्छाद्य अनूवंध्यवपायं हुतायां
साउजंनांने दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां ऽत स्य यजमाय यजमानस्य सर्वे प्राके-
शश्मश्रुलोमावपनं कारयेयुः॥ अभक्षणं वा पूर्णावकाश्ये विधीते॥
अत्र छंदोगसूत्रं॥ तयेनमवध्व यं[ ]त्वा सोमोपनहनेन प्रच्छाद्यानूवंध्यव- कु २
पायं॥ हुतायां दक्षिणे वेदंतके शश्मश्रु अ रापस्य यजमानस्य वापयेयुरिति॥
सर्वं नखलोमाच ये षालोम्ना च पनम प्रसिद्धत्ते प्राभविवपनमि त्यर्थं॥ मनसि हि-
तानां व स्तुत स्यहिता ग्रेया अवदिति कर्त्तव्यता स्य प्यत्र र्वी मावति॥
अत्रोक्त विशेषव र्जितान्यदीमा संदीपनवलाधेश्चयणादिकास्सर्वेतिक-
र्त्तव्यता पात्रप्रतिपत्तिसंवंधिवी भवत॥ अनूवंध्यातेग्नोनाहत्सवेदिमध्य-
मान्नीधा दक्षिणां दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुन्मातत्रिर्यामे न परिगा- राम
यान्नात्रे स प [ ]मित्येतस्यां॥ अनूवंध्या ते अनूवंध्यासनां छंपवेहृते स्वर्धं ३४

सव्यप्रज्ञानार्हपत्याहवनीयाग्नीध्रीयार ष्ट्रीन्येदिमध्यं प्रति अहस्यानाया
ग्नीध्रमदक्षरणो ग्नीध्रदक्षिणस्यां दिं वेदिमध्यप्रदेशे दक्षिणाग्ने कोष्ठ
क्षिति चित्वा ससांचिद्त्वो दक्षिणाशिरसं यजमानं अग्रहितं स्थापितं अग्रेण उ
हाता यामेन साम्नाचिपरिगायायात नाके सुपर्णमिलेत स्याम्यचि। उहातय्र
हणां प्रस्तोतु बाधना धीन स्यपरि सामसुपातत्वात परिसा हाजित। वाहित
स्यापसंव्यन्त्रमरां कुर्वे। स्विर्गायेदेति वासुदेवः। अत्र छंदोगसूत्रं। अन्नं वं
ध्यञ्शे बसना प मध्ये देवयजनस्य चितां चिनयुः॥ पश्चाकाने र्हपत्यं पु ७
षदध्युः पुरस्तादाहवनीयं पश्चिमेन गार्हपत्यं दक्षिणेनाग्नीध्रीयं परिहर
पु गार्हपत्यस्य पश्चिमेन प्रदेशेन परिहृत्य चितायां दक्षिणेन प्रदेशेन आ
ग्नीध्रीयमग्निविदः धारित्य थ्यः तं दक्षिणाशिरसं चिताबहितं यज्ञपात्रैः
प्रकल्पयेदिति। तदुक्तं मस्ताहिताग्न्याव ति॥ अस्मात्सूत्रात् यो दक्षि
णाग्निरेव प्राप्नोति छंदोगसूत्रे विशेषवचनात् तृतीय आग्नीध्रीयः॥ अत्र
च कृष्णाजिनास्तरणं तस्योपरि यजमानस्य दक्षिणाशिरस उत्तानस्य नि
धानं॥ प्राणायतने षु सप्तानां हिरण्यशकलानां प्रक्षेपः॥ जुह्वादिपा
त्राणां यथास्थानं यथोक्तं सादनं। ततउद्गाता यामेन साम्ना परिगाये उ ९

अ०२२

त॥ तथा चोक्तं छंदोगसूत्रे [illegible] स्रुवमुपयज्ञपात्रे स्रुचि स्वंदोगाः परिगायेन्नाकेसु
पर्णामिति कस्त[illegible]मुसादिते स्थिलार्थः॥ प्रसंगाछंदोगसूत्रोक्तार्थस्य प्रतिप
त्तिर्लिख्यते॥ शिरसि कायपलनियुक्तास्मो प्रधानचा। सनोप[illegible] ध्वानमिड
पात्रं। ललाटे प्राशित्रहरणं नासिकयोः स्रुवौ। अस्येलिरसायमव[illegible]पानस्त
याप
रणीकराग्नेमुखं[illegible]प्र घा घृतचाग्निलेोत्रलवरणं तिरश्चं प्रागग्रयांदक्षि
35
णेपाणौ जुहूं सव्यउपभृतं तत्थान काबुरसिकृष्णामुदरे पात्रमुपस्थे
कृजिनं। अन्तरेणासक्थीशम्यादृषदुपलेपच्च नादेस्यामो दक्षिणास्थो
रवस्यदक्षिणात उलूखलं कटिसंधि[illegible] समाजधनप्रदेशाउखः तस्यद
क्षिणोप्रादेशेउलूखलेस्थापयेताउधस्तु॥ अनुसक्थ मुसलं पादयोः स
ये॥ सर्वाणिपात्रानानिपवदानुपवंति कलाग्निभ्यउलपर्णी[illegible] स्करणापुः अ जी
अलवनीया[illegible]थममेयाधुस्तलोकमेष्यतीतिविघाहीहेपत्वादेवलो
कं दक्षिणाग्नेपितृलोकं [illegible]स्तेभुपेज्ञपात्रे स्रुचिस्छदोगाः परिगायेन्ना
केसुपर्णामिति अत्रच प्राप्तिछंदो[illegible]सूत्रे संतमेनास्कसादनं विहि[illegible] तना
स्तातेथापिशातयथेतिहितलादनुयेयमितिसमीचीनं॥ धूमप्राप्तं लेख
स्तेधूमनरुस्वतीति धूमं प्राप्तो धूमप्राप्तः तं धूमप्राप्तं यजमानं लेखस्त एम

मा२

धूमरूपयतोऽस्य नेन साम्नो [illegible] तापरिगीयात॥ धूम उद्दिष्टे यस्तो धूमरूपावती
म २ ति छंदोगसूत्रं॥ अग्निं प्राप्य मण्डमहं असीस न्यतरेण। अग्निं प्रा
प्नोति प्राप्त धनं अग्निं प्राप्तं यजमानम अग्ने मण्डमहा असीस्तनयोर्द्वयोः
साम्नोर्मध्ये अन्यतरेण एकेनैव साम्ना हातापरिगाम्नातः। प्रक्षालिते अग्ने
मण्डमहं असीस्ते तयोरन्यतरेणेति स्तन्यतर॥ उदवसानीयासे वासर्वस्यस
मासेः॥ वाश्राकं। पक्ष्याव्याकृतो उदवसानीसांत एवाग्नीनां वेदिमध्ये आहरण
दि भवति नानूर्वं ध्यातेः॥ अतएतत॥ सर्वस्य समासेः उदवसानीसांते हि सं[illegible] वीय ०
ज्ञः समाप्तोन ववसि सेम। पूर्व अप्र। क्षिप्ता तिनास मास्ति वैभ पायाद्नादिति।
अत्र उदवसानीयांत एव संताजात्फ स्यादनादिष्टं भवति अत्र छंदोगसूत्रे
विशेषः॥ जीवेद्व्यं यजोता दवसानीप यायेदि जीवेत्तत उवनीयांतं रूस्क
र्मसमाप्नयेपुः॥ मृतेतु परिया नास्त्मेव कर्मानो दवसानीयांतमिति॥ जीवे
द्वेदेतनैवारम्भेणानुमृषेत एवं सर्वस्वारेनुष्ठितेपि वे यदि जीवेद्यजमान
स्तदापुनरप्येतेनैव सर्वस्वारेण [illegible] व तस्यैव पुन्याः प्रयोगेणानुमृषेत
मर्तुमिच्छितो अभोजनेन ततउद्धनुमर्येदिति छंदोगसूत्रे अत्र सर्वस्वा
रस्य पुनःप्रयोग उक्तो नास्ति॥ जिज्ञाविषेधो अथवा मरणार्थं सर्वस्वारनु

ष्विते पि जिजीविष्वे यजमानो जीवितुमिच्छेत् वांछेत्। मुंजीविषे देवेति ध्यानं जप्य
इति छंदोगसूत्रे॥ अस्यतं अभ्युनस्वर्गस्तोम इति संज्ञा मानवसूत्रेषो सरणशश्रु
ऋ३ नस्वर्गस्तोम इति श्रुतिः॥ स्विमहवनीया स्तुयः। इतः परे त्रयोयज्ञाः लिंगपो
हवनीयसंज्ञा भवति॥ तत्र प्रथममाकाः। सर्वस्तोमः प्रथमः सर्वस्तोमसंज्ञो गि ४
ष्टोमसंस्थो भवति॥ अथ द्वितीयस्तृतीया वाहः॥ अहनी वा तत्तमेव्यद्दोग्निके पथ्य
कृत्वा द्वितीयतृतीयस्य वतिगयोहवनीयोकायौ द्वादशाहे एवयोरन्हो स्तत्रे
णानुष्ठाम स्यइयत्वदिहपितन्मा भूदिति पथ्य ऋचे स्यन्तं॥ अनयोरहःध्यसं
स्थाचादाग्नेयेइग्नोष्टोम सर्वेनीयपशुभवतः॥ त्वमग्न इति प्रथमगोष्ठ्यालंभ
नेचतृतीयसवनेयज्ञायज्ञियातेउलपविग्रहणां चाततोनुयाज्ञादि॥ वा
चस्तोमाश्चत्वारः चत्वारः। ऋतवो वाचस्तोमसंज्ञका भवंति। सस्थोत्तरस्या
नुत्रत्वादग्निष्टोमसंस्थाः ननुसंख्याभेदनिवधनाभेदश्चकर्मविशेषाधी
नस्तस्य च कर्मविशेषस्यानुपदेशात्कथं चत्वार इत्यत्तमिस्याशंक्यतेषां कर्म
विशेषमाह॥ छांदो विशेषः छंदोगनामिदं छांदोग्यं वाचस्तोमेषु च
तुर्षु परस्परं छांदोग्ये छंदोगानां कर्मणां विशेषोस्तिनान्यथर्वे॥ छांदो राम
ग्यग्रहणाचाध्वर्यस्यापकपलक्षणां तस्मिन् पिविशेषस्यासत्वात्॥ तथा च ३६

36

शांखायनः अते च हि पवमानः सहस्रं आश्वं प्रयुते प्रयुते नियुते अर्बुदे न्यर्बु
दे निखर्वे दे समुद्रे सलिले अन्ते अनन्त इति स्तोत्रा गणः सर्वे रुचः प्रयुञ्जते अपावर्त्तं स्तो
मानि अंशसनाय सामानि पञ्जुर्डं षिदो छायचाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणा चाचस्तो
मस्येति स्तोत्रियाणां शतेन वल्लि ष्पवमानो भवत्येवं सर्वत्रायं ।। क्रतः पष्ठ्यावि
हृतो भवतीति आरवातारे अवरणात् विहृतो विभक्त इत्यर्थः ।। पष्ठास्तोमौ क्रि ५
व सं च दशास सदशो कवि ठं आत्रिणव त्रयस्त्रिं ठं शाः त्रिवृदादयः षडपि एको
हाय पष्ठस्तोमसंज्ञका भवंति ।। संज्ञकारणं संव्यवहारार्थं एवैकोव पष्ठस्य स्तोमेन
मासं मानि सादेः । संस्थानुक्तेरग्निष्टोमसंस्थाः ।। अथ सौमिकानि चातुर्मास्या
न्याह ।। चातुर्मास्यासोमाः ।। अभिधीयंत इति शेषः । विविधानि चातुर्मास्यानि
ऐष्टिकानि पशुमंति च सौमिकानि च । तत्रैष्टिकानि पशुमंति च प्रागुक्तानि ।
चं ५ अत्र सौमिकान्यौ चातुर्मास्याः सोमा इत ऊर्ध्वं अभिधीयंते तत्राह अन्यहि ।।
त्रिषु पर्वस्थानेषु यार्षिकानि । पष्ठ्यो विघातं इति श्रुते । चातुर्मास्येषु च त्वागिय
वाणीं भवंति वैश्वदेवं वरुणप्रघासः साकमेधाः शुनासीरीयं वेति । तत्र त्रि
षु सर्वस्थानेषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधनास्थानेषु फाल्गुन्यादि
कालेषु पार्ष्णिकानि घादशाहिकपष्ठ्यपञ्चहसंबंधीनि षडहानि भवंती ।

कात्या० ३७ पर्वाणि च चीर्णापार्ष्णीकाम्नहनि च यत्तत्त्वकस्य पर्वणः स्थानेकस्यहनि भवं
तीति अपेक्षायां पार्ष्णिकानामन्हां विभागमाह ॥ वैश्वदेवस्थाने प्रथमं वै
श्वदेवसंज्ञस्य प्रथमस्य पर्वणः स्थाने प्रथमं पार्ष्णिकमहरग्निष्टोमसंस्थं भवति
॥ तथा च तां प्रेश्रयते । त्रिवदग्निष्टोमो पैश्वदेवस्य लोक अग्ने पीइति पद्धश्वदेवं
37
व शुनाहे स्यस्यानेवं ध्यानप यमित्वं तिनो त्तरवेदिनि वपंमियपति ष्ठैव शुनिजंति
पंचाशद्दक्षिणाहनं वसानो व भयादद्देति चतुरो मासो मासमभ्यतिन । त्रिपंमु
लुन्यां १ पेतीति पा पौर्णमास्यां चातुर्मास्यान्यारभेतें छंदोगसत्रे वैश्वदेवस्थान ति १
मुक्तं उक्तं कालांतं ब्राह्मणोक्तो द्वितीयस्य च कालांतरं च वरुणप्रघासादीनां स्था
नंततेन ऋतुषु मासेषु वरुणप्रघासानोलोकइत्यादिना ब्राह्मणेनोक्तं ॥ तथा ॥
यजनीयेहनि वैश्वदेवशुनासीरीयेस्यातामुत्तरं च वारुणप्रघासिकं । यजनीय
महः प्रतिपत्तव्यं वैश्वदेवशुनासीरीयेस्यातां वरुणप्रघाससंबंधिद्वितीयमह
र्यजनीयेहनि स्यात । पर्वेणपत्नमं साकमेधानां इति ॥ तत्र विशेषमाह ॥ अपूर्यं । त
त्पार्ष्णिकं प्रथममहरपूपयवर्जितं भवति । न विद्यते पयो यस्मिं स्तदपूर्यं । अ
तश्चतत्संवें पूपाहुत्यादेरभावः भावः ॥ उत्तरवेद्यंकरणं च । अत्र पार्ष्णिके
प्रथमेहनि वैश्वदेवपर्वणः स्थाने क्रियमाणे उत्तरवेद्याकरणं उत्तरवेदिं न कु राम ३७

५२

यदि सामर्थ्यं उत्तरवेद्यभावात्तदर्थं स्वं [illegible] लादेरभावः ॥ अतो यथास्य हि मार्गो न्हव
नीयस्वरेणवाति प्रणीता अन्हवनीयोनिधेयः । एवमश्मोत्सादनं चान घोरणोरेव
मुत्रामं घ्रिनोः सादनं च स तीरेणं च । अत्र मानवे विशेषः चात्वालमानप्रमे तिव्या
घारणांतं लुप्यते तरे चात्वालकमेतिच ॥ अतश्चात्वालमानादारभ्यनाभिव्याघार
णांतस्य लोपः चात्वाले मार्जयंते नीयोजनी चात्वाले प्रास्यति अपरेणा चात्वालं यथा
स्व च म सान्निसादि चात्वालकार्य मुत्करेणाकर्त्तव्यमिति सर्वः पत्नुदारवादिसंभारः ।
प्रवर्तते तेन पामन्वर्थत्वात् । संभारनिचयमासपूर्व स्वरे पंचमसंस्कारः कार्यः ॥ परिधौ
पशुनियोजनं अयूपमित्युक्तत्वात् यूपाभावे पशुनियोजनं कुत्रवार्त्ते व्यमिट
त्याशंकामाह ॥ परिध्येश्राध्रुतरास मध्यमे पशुनियोजनं पश्चार्वधनं कर्त्तव्यं ॥ प
शुनियोजन समर्थत्वं कार्य यादिविहितपरिधेः संबधिबाहुप्रमाणमेव
कार्यं मध्यमे परिधिकृतत्वात् । समन्वोक्षणा जनपरिव्ययणादि संस्कृत पशुनियोज
पि२४ यत्वस्वर्थः ॥ मध्यमे प[illegible] ध्येपशुनिमुंजति परिधिकलेन स्वरुकर्मेति मानवे ।
तेन मध्यमे परिध्ये पशोर्नियोगः स्वरुकार्यं परिधिशकलेन कर्त्तव्यं ॥ परिधि
त्वाविरोधिनः संस्काराः कार्याः विरोधिनाच्छेदनतक्षणाद्याः अग्निकरणनिखननादी
वादीनामभवः यूपाय आज्यमानाय त्वेव प्रैषोनन्तु परिध यजमानायेति । तथा

कात्या० ३८ चोक्तं जैमिनिना। तदुत्पत्तेस्तुतिवत्तिकृतत्वात्स्यात्। तदुत्पत्तेराहवनीयपरिधानार्थे
नोत्पत्तेर्यूपधर्माणां परिधौ निवृत्तिः स्यात्॥ कृतं तत्कृतत्वात्॥ इति पूर्वपक्षसूत्रं
आवेशयेरन्वार्थवत्वात् संस्कारस्य तदर्थत्वात्। आवेशयेरन्नप्रवर्त्तेरन् यूपधर्माः
परिधौ तस्य यूपमुख्यार्थत्वात् संस्कारस्य यूपमुख्यधर्मार्थत्वात्। धर्मावेशनाद्
38 यस्यापि। यूपधर्मावेशाद्यूपशब्दस्यापि परिधौ वर्त्तते॥ अतोपूर्वा यपेरेव व
९६ क्तव्यं॥ द्वितीये [illegible] द्विवाख्यो ग्रहः द्वितीये वरुणप्रघासाख्ये पर्वणि दिवाख्ये
दिवसंज्ञको ग्रहः स्यात्॥ द्वे अहनी समाहृते ग्रहः। ते च द्वे अहनि पार्श्वे
वे द्वितीयस्तृतीये उक्तसंख्ये। अनयोर्मध्ये उत्तरं यजनीयेऽहनि भवति। तदु
ग ७ क्तं छन्दोगैः स च उत्तरं च वारुणप्रघासिकं यजनीयेऽहनीति अथास्य च प्रथ
मं हौ वैबाल्विकं संख्यातरमाह॥ अग्निष्टोमं प्रथममेके॥ वारुणप्रघासि
कयोर्द्वयोरह्नोर्मध्ये प्रथममहरग्निष्टोमसंख्यमेके आचार्या आहुः। अन्ये
५४ तु [illegible] संख्यमेवेति॥ प्रचलतो अभ्युपेत। ततश्चतुर्थे मासे युवरुणप्रघासाना
लोके द्विदिवा वारुणी प्रतिपत्सारतः पशुः कवनी। इति पशुकारणाः पशु तं
मैत्रावरुणपन्नद्ध्यामि वेति पूर्वपश्चात्तरवेदिवयन्ति पयेषपशुनियुंजति राम
दक्षिणां हतवसानो वयूथ्याद् इति चतुरो मासान् मार्ध समम्नाति न स्त्रियमु ३८

ध्यतीति ॥ ततो वैश्वदेवकालात् चतुर्षु मासेषु अयाग्यामित्यर्थः ॥ ८ ततीये आहाति
सत्र उत्तमो ॥ ततश्चतुर्षु मासेषु कार्त्तिक्यां तीये सामे ध्यरव्ये पर्व गि पशुर्षि
ऋतु पालप्रभृति आहा भवति त्रीएयहानि समरूढानि अहं ते ऽषां त्रयाणाम
ध्य प्रथमं षोडशीसंस्थं द्वितीयं उक्थसंस्थं ॥ तृतीयस्य संस्थान्तरमाह ॥
तिप अतिरात्र उत्तमः अस्मिन् अहे उत्तमो सचो भवति । स च पर्वणि यजनीयेह
नि स्यात् ॥ तदुक्तं पार्वणपुत्तमं सकमेध्यानामिति । अस्मिन्नपि अह प्रथमस्याह
संस्थान्तरमाह ॥ अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ एके प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं कु
र्वन्ति । अन्ये तु षोडशिसंस्थमेव । अवतांस्य पते । ततश्चतुर्षु मासेषु साकमे
ध्यानां लोके त्रिरात्रो नीकवती प्रतीपदाग्नेयः पशुर्मारुती प्रतिपदेन्द्रः पशुर्वै
श्वकर्मणी प्रतिपदेकादशिनी पराचः सौर्यानूवंध्यामित्रं वृति यथूं न्द्र नरवे दिव
पंति पूर्वे पशु लिपुजंति पंचा राछ तंद । नैरा अरु तंवसानोव भयादुते ति
चतुरो मासान् संसममभ्रातिन । स्त्रियमुद्धतीति ॥ ज्योतिष्टोमाः शुनासीरीयस्था
ने ततश्चतुर्षु मासेषु फाल्गुन्यां शुनासीरीयस्य स्थाने ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोम
संस्थो भवति । तथा वतांस्य ततश्चतुर्षु ना सौर्यस्य लोके ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोम
उपवती प्रतिष्ठायां पशुराश्विनस्य नूवं ध्यामित्रं वृतिः यूप न्यैरवे दिवपति

कात्या० ३६

पूर्वेय अंशुं नियुंजंति द्वादशाहे शतं दक्षिणा। अग्निः संवत्सरः सूर्यः परिवत्सर
श्चंद्रमा इदावत्सरो वायुरनुवत्सरो ग्निष्ठं संवत्सरं वैश्वदेवेनाप्नोति सूर्यंप
रिवत्सरं वरुणप्रघासै [illegible] मसमिदावत्सरं साकमेधैः वायुमनुवत्सरं शु
नासीर्येणाह विर्यज्ञैर्वै देवा इमं लोकमभ्यजयन् अंतरिक्षं पशुना दिवं सोमेन र
मुमिमानेव लोकानाप्नोत्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठति य एवं वेदेति॥ अथ
क्रमेणासवे पंचाहस्य सवनीयपशूनाह॥ पंच सवनीया वैश्वदेवमारुतवारु
णीये ये ऐंद्राग्नः आदित्य अरभ्य पंचस्वहःसु क्रमेणेति पंच सवनीयाः पशवो
भवंति वैश्वदेवमारुतवारुणाग्नेय ऐंद्राग्नाः वैश्वदेववर्गा वैश्वदेवः सवनी ५८
यः पशुः वरुणप्रघासेषु द्वयोरह्नोर्मध्ये प्रथमेह्नि मारुतः द्वितीयेह्नि वारु
णः साकमेधेषु त्रयाणामह्नां मध्ये प्रथमेह्नि आग्नेयः सवनीयः द्वितीयेह्न्यै
द्राग्न अत ऊर्ध्वमति प्रागेवोदाहृता॥ षष्ठे चैकादशिनाः षष्ठ इति षष्ठस्य षष्ठेसा
क्रमे धानांतत्तीये त्रिरात्रे सं स्येहान्यैकादशिनाः एकादशासे स्याः सवनीयाः
पशवो भवंति अतिरुदाहृता॥ अवपूर्व एकादशिनी धर्माः पश्चैकादशिनीध
र्मा वा भवंति आरब्धांतरे विकल्पेनैक॥ प्राजापत्याः पशुरुक्तो स्ति तथा वस
न्तेंतरे॥ अतिरात्रमतो यः प्राजापत्यः पशुरेकादशिनावेति॥ वाप यः सस

39

राम ३६

मे शुनासीरीयपर्वणी सप्तमेहनि ज्योतिष्टोमे वायव्यः पशुर्भवति॥ वैश्वदेवप्रभृति
सर्वेषां महांगणानपास्य सप्तमत्वं अथ सर्वेषां हतवैसुदक्षिणाः स्युः॥ पंचाशतं
प्रत्यहं ददाति। षट्साहानि संति। तेषु प्रत्यहं प्रति सुत्यं पंचाशतं माददाति षडहः ६२
सु॥ उत्तरे द्वादशाशतं। उत्तमे सप्तमेहनि शुनासीरे द्वादशभिरधिकं शतं गा ददाति।
इति रुद्राहता॥ द्वादशशतं शुनासीरीयस्य दक्षिणा पंचाशत्पंचाशदितरेषामह्ना
मेकैकस्येति लाघायनः॥ अचगो … र चसंख्यांतर विध्यमानस्य स्यहिरण्या
देर्दक्षिणाजातस्यन निवृत्तिः॥ तेनात्राश्वाहुतिर्भवति॥ वत्सा वा पंचाशतोपदर्शनु
जाः अथवा पष्ठ्यनुजाः पंचाशद्वत्साः पंचाशत्संख्या वत्सा वा दक्षिणाः प्रत्यहं देयाः
यस्मिन्नतो वैश्वदेवादिसामयागः तस्मिंस्तस्मिन्नत्यतनदनुजाताः पंचाश
त्पंचाशत्प्रवत्सा चेद्याः इत्यर्थः॥ अस्मिन्पक्षे शुनायेपि पंचाद ववत्साः॥ प्र
तिपर्वाव भृताः पर्वं प्रति प्रतिपर्वं। प्रतिपर्वावभृथाय योन प्रति पर्वावभृथाः॥
चतुर्थ्यपि पर्वसु पञ्चयष्टावभृथगवभृतो भवंतीत्यर्थः॥ पर्वांतरे ष्टहतं वस्त्रोत्तरीयपर्वा
णां त्रीण्यंतरालानि। तेषु मासचतुष्टयापात्मकेषु पर्वांतरेषु पर्वणामंतरालेषु
अहतवस्त्रो यजमानो हतं वासः परिधत्ते॥ अक्षपाची। पर्वांतरेषु यजमानो
क्षयपायी भवेत्। वित्वियनोपगच्छेत्॥ अमांठसाक्षी पर्वांतरेषु यजमानो

मांसाशी स्यत ॥ मासंनाम्नीयादित्यर्थः। अत्र तं वसानो व भ थ्यादुदैति चतुरो मासोनमां
स म श्नाति न स्त्रियमुपैती वितांसे श्वतत्वात। अथ प्रसवभ थं पर्व क्रमेणानूबंध
अह॥ अनू वं ध्यावार्हस्पत्या मैत्रावरुणी सौर्या श्व न्योपथाव भ थ्यां पथाव भ थ
नि अव भ थ घक मेणा बार्हस्पत्या घाश्वत त्यामू बं ध्या भ वंती॰ र्थः वैश्वतेन
देवसोमो वार्हस्पत्यानू बं ध्यावरुणा प्र घासेषु मैत्रावरुणी सोक मे धु सौर्या
शुनां ॰ ॰ पसो मे आ श्विनी ति। एत न्मूल भत्तां प्रश्नतिः॥ः प्रागेवोदाहृता॥
प्रतिकर्म सोमाः कर्म कर्म प्रति सोमा भ वति कोते इपेक्षा पामाह ॥ अग्न्या
धेय पुनराधेया ग्निहोत्र सोमः दर्श पूर्णमा स दाक्षायण यणाः अग्न्याधेयसो
मः पुनराधेयसोमः द्वौ अग्निहोत्र सोमो सायम ग्निहोत्र सोमः प्रातरग्निहो
त्र सोम श्चादर्श सोमः पौर्णमास सोम श्चा दाक्षायण णोपि च त्वारः सोमा इतित्रे
अनंत यानि काः दाक्षय णाय ना चत्वारः सर्व का मस्येति श्रुत्वा पनः। अग्र
यणा सोम श्च। एते प्रति कर्म सोमा इत्युच्यते। सर्वे एते ग्निष्टोम संस्थाः॥ उ
ध्य पश्च वं ध्य मेके। एके आचार्याः पशु वं ध सोम मुक्त संस्थं कुर्वंति। अन्ये ख
ग्निष्टोम मेव॥ ७ ॥ अथ सर्वेषु प्रति कर्म सोमेषु वि॰ ॰ माह। प्रातः सव
नीयाननु हवीः षि निर्वपति। प्रति कर्म सोमे षु सर्वेषु प्रातः सवनीयानु

सवनीयपुरोडाशादि निर्वापानंतरं हविर्मंजलुपस्याधेयादिसंबंधिनी हवींषि निर्वपति॥
पयसी अग्निहोत्रयोः अग्निहोत्रसोमयोप्रातः सवनीयाननुपयसी अनुनिरूप्यते॥
अन्यदेवतानुबंधेतेषु प्रतिकर्म सोमेषु नैकदेवतेषु अंगसदेवता अनुबंधा भवति।
न्या ४ अतेभवा अं॥ सा चासोदेवता च अंग्यादेवता॥ अघा सवनीया आग्नेभवा आघा
आघादेवता सवनीया सवनीयमपुरोभवति॥ एकदेवतेषुभयं॥ एक षुषु वद्दे ५
नराधेयसोमादिषूभ यं एकदेवसे भवति चेत द्वरसवनीयपश्ररवंधमेकदेव
समेवात यथा अग्न्याधेयसोमाग्नेष्टोमं सस्थाः। तत्राग्नये पवमानायसवनी
नीयः यसु॥ प्रातः सवनीयानन्वग्न्याधेयहविषामग्नये पवमानायाग्नये पा
न्ये ७ वकायाग्नये शुचये दिष्ठै चरुरित्येतेषां निर्वापः आदित्यानूबंध्या॥ तांस्त्वापने
विशेषः। अग्न्याधेयेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत चतुर्विंशतिर्गावो दक्षिणा तस्या
ग्नये पवमानावाग्नये पावकायाग्नये शुचय इतिपशवउपालंभ्याः सवनीयस्या
सवनीयस्याग्नेय एव॥ आदित्यावशानूबंध्यापाउपालंभ्येवं विध्य एवं विधे
सनूबंध्यावदस्या अपि विधिः ततोनपयस्यापक्षाः एवं विधेति तत्र नात्पयस्या
मक्षेपयस्येवेतित् न्द्राग्नेतस्य प्रातः सवनीयाननुपुरोडाशाग्नये पवमा
नायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपतीमाध्यंदिनीयाननुपुरोडाशानग्नयेपा।

कासा० ४१ वकायनतीयसवनीयाननुपुरोडाशानग्नये प्रमुचा एवं पश्वाकः पुरोडाशाश्चान्वा
यास्तेहविर्यीज्ञ हुसेमिष्ठिति पुनराधेयसोमाग्निष्टोमसंस्थः तत्राग्नेयः ज्ये २
सवनीयः प्रातःसवनीयाननुपंचकपालस्याग्नेयस्यानुनिर्वापः॥ आग्नेय्येवा
न्वं ध्यास्यकदेवतेषुभयमिष्यत्वात्। पुनराधेयेनतेजस्कामो यजेति शांखा
यने॥ आसमग्नेहोत्रसोमाग्निष्टोमसंस्थितेचप्रातःसवचयपस्यार्थयदुर्गो
पाकरणानंतरमाग्नेयपयसाघोषदुर्गापाकरणं। अग्नये भागः मितिविग्रोषः॥
प्रातःसवनीयानत्वाग्नेयपयसोनुनिर्वापः आग्नेयः सवनीयः प्राजापत्यानू
वंध्याप्रातरग्निहोत्रसोमाग्निष्टोमसं[…]स्थः। अत्रापियपस्यार्था अपाकरना
ड्व८ नंतरं सौर्यपयस्पयसोर्ध्वषदुर्गापाकरणं सूर्यायगमितिसौर्यस्यपयसोन
निर्वापः सवनीयः सौर्यः प्राजापत्यानूवंध्येति॥ शांखायनेएतेनाग्निहोत्राव्या
ख्यातो अत्राग्नेयं पयः पूर्वस्मिन सौर्य उत्तरस्मिना प्राजापत्याव शानूवंध्यायाउपांते
मो ष्यैवंविध्य इति॥ […]र्णमासोग्निष्टोमसंस्थः। आग्नेयः सवनीयः अग्निषोमीया
अनूवंध्या प्रातःसवनीयाननु त्रयाणामाग्नेयादीनां पौर्णमासहविषामनुनि
र्वापः। दर्शसोमोग्निष्टोमसंस्थः। तत्राग्नेयः सवनीयः एन्द्रनूवंध्याप्रातःसवनी
याच त्वाग्नेयादीनां त्रयाणां दर्शहविषांनिर्वापः तत्र पूर्वे घृदे धूउसन्तिः प्रातः एम ४१

सवनदध्यर्घोपाकरणानंतरं ऐंद्र[illegible]द्धः षड्गोपाकरणं प्रातःसवनदध्यर्थदोहा
य नंतरं दोह आग्रयणस्याथोपाकरणानंतरमैंद्रस्यच य सोर्थो षड्गे स्याथाकरणादः पूर्णा र्श
मासावनोघकरमस्येति शांखायनः ॥ चत्वारो दाक्षायणसोमाः। दाक्षायणयज्ञा
श्चत्वारः सर्वकामस्येति शांखायनः तत्र प्रथमो यो णामाससोमे अग्नीषोमीय
सवनीयः ॥ अग्नीषोमीयस्यैवानुनिर्वापः। अग्नीषोमीयानूवंध्यात्तत्कदेवतेष
भयमित्यस्त्वात् द्वितीये आग्नेयः सवनीयः। ऐंद्री अनूवंध्या आग्नेयपुरोडाश
दधिपयस्यां प्रातःसवनीयमनुनिर्वापः। तृतीये ऐंद्राग्नः सवनीयः अथ पशुः ऐंद्राग्नस्यैवा
नुनिर्वापः ऐंद्राग्न्या चानूवंध्या ऐकदेवतेषु भयमित्यस्त्वात्। चतुर्थे आग्नेयः सव
नीयः मैत्रावरुण्यनूवंध्या आग्नेयपुरोडाशमैत्रावरुणपयस्ययो प्रातःसवनी
यानुनिर्वापः। अथाग्रयणसोमाग्निष्टोमसंस्थाः तत्रैं[illegible] सवनीयः द्यावा द्राग्नः ६
पृ[illegible]थिवी पानूवंध्या ऐंद्राग्नपुरोडाशवैश्वदेवचरुद्यावापृथिवीयपुरोडाश
नांत्र्या गामाग्रयणहविषां प्रातःसवनीयानुनिर्वापः इलादध्यवाग्रयणसो
मे षि[illegible]स्यान्त्यवर्ग्ये इति शांखायनः सोम्याग्रयणे सोम्यः सर्वीयः सोमी चानूवं
ध्या सौम्यस्य श्यामाकचरुः श्यामाकाग्रयणसोमे अनुनिर्वापः वैणवस्यवै
वेणवाग्रयणसोमे ॥ अथ पशुबंधसोमाग्निष्टोमसंस्थउक्थ्यसंस्थे वाज

द्वा२

कासा० ऐंद्राग्नो वा सौर्यो वा प्राजापत्यो वा सवनीयः पशुः देवसः सवनीयस्त देवत्यैवानूबं
४२ न ध्याः अत्र पशौ रेवहवि श्रूः प्रातः सवनी यानन्व पराच रुरव पशोरालंभः तत्र सवनी
यं पुरोडाशानां पार्थिव्यास्त्वेति सादनांतं कृत्वा परिव्ययणादि यूपे पशुनियोजनं।
42 ततः सकृदेव गृह्णानाराणाम् अंच्य सवनीयानीक्ष्य पशोः प्रोक्षणां ततः पात्राणां वपा
सु श्रयणी मूलोरवं सवनीयप संवं ध्येव गन्धते। सवनीया चामात्या तं कृत्वा प
शुसमंजनं स्वर्वं स्वि भ्यां ललाटे पस्पर्शनं। ग्रामि चस्य परिलेखनादि संस्काराः प
शुमात्रस्य पर्यग्निकरणं पुनरुल्मुकादानादि रेवती यजमान इति वाचन वर्जितं प
रिपशव्याहुति वर्जितं वस्तोकेभ्यः अंतं प्रादानात्पूर्वं भूताय चरेति प्रैषः सवनीयपु
रोडाशानां प्रारादानं कृत्वा वपायाः प्रचरणादनं श्रीसादनमालभ्य यागश्च सव
नीय पुरोडाशानां प्रथमतो वपायाः सवनीयानां प्रधानयागांते वपाश्रवा
रो मार्जनांतः नाव पात्र श्रपणयोः प्रासनांनतः सवनियास्विष्टकृदिडाहोतृ धिष्ण
इडा सन्निधानांत सवनीयानीकृत्वा निर्वपणादि पशुपुरोडाशयागो भाग परिह
रणांतः ततः पशुविशासनादि पशुयागः पश्विडा मार्जनांतः ततो द्विदेवत्य प्र
चारादि पूर्वक्ष्म तिवत्। प्यूहने च वपावसानं पदाल मुदेवताचन स्वत्वा रुचारणं
मिति। केचित तनेन्ये॥ चातुर्मास्येषु चैवं। एके आचार्याश्चातुर्मास्य सोमेष राम ४२

पिप्रातःसवनीयाननु चातुर्मास्यहवींषि आग्नेयस्सैा भूर्यद्दिनिर्वपंति। एवं नेति।
अत्र कात्यायनसूत्रे चातुर्मास्यहविषामनुनिर्वापे दीक्षोपसत्संख्यां मांच विप्र
यस्यानुकृत्वा सूचीतारा कौविप्रा घो याद्यं त याचमानवसूत्रे। पशुमन्दि ष्वातुर्मा
का ४ स्ये यंजते ते यावृते काल दक्षिणां प हविर्यं हिपानामि ध्या वर्गेहः पूर्णमासीनि
वर्त्तनं च तस्यजर्वणः पुरस्तान्मर्य श्रुवमारंभणीया वै श्वदेवेन यजेत चा वालप्र
प्य ६ मतिव्याघारणां तलु ते श्वो भूते वैश्वदेवपसुः सिद्धमाम्नियो तनाम श्वमे परि
ध्ये पशुनि पुनक्तिपरिधि प्राकलेन स्वरुकमें लार चालालकमेशाप्वते चाजिने
न चरित्वा चापन कालेन निवर्त्तयति चतुरो मासान्मांश्रास मश्नातीति व्याख्यातं
वरुणप्रघासे धुपूर्वायोर्णमासीमुपा घ्य मारुतीने धीमाल भतो तरवेदिं करोति मि
नोति पयंपूपेनि पुनक्ति संमध्येतः परिधं गारान्दक्षिणायो घ्यकारंभप चाणिजुहो
ति जवायांवप्प यांवाल्वाले मार्जपिल्यावारुणेपवत्सामकरोति नलरुजुहेति मपप
मनुदिशात्यात्तरवेदिकेपिहोके पिलोत्रजुलोति ष्वासैतेवारुणे मयः पव्ववच याद
देसवारुणप्रघासिकेन चरित्वापूयमनुदिशति वापन कालेन वर्त्तयति चतु
रो मासान्मांसमश्नातीति व्याख्यातं साकमेघ स्थपूर्वस्यां पौर्णमास्या माग्नेयः प
शुरुत्तरस्यामैंद्राग्नो यजनो चेप्राजायत्यएकादशिनावायश्वव मध्याद्दे समित्य

ऽनचरं स्तरकोऽमुकान वंबकांत्यंति प्रत्येस्यापरस्मिं प्रागनितंचे अदित्येन चरी
तापूपमनुविशातिवापनकालेनिवर्त्तयति चतुरो मासोन मांसमश्नाती व्याख्या ति २
तमुनासीर्यवायव्यः पशुरुपं शुद्धे श्वदेवेन व्याख्यातः प्रतिपर्वहविषिपुरोड
श घन्यात यतिय थादे विकास्तद्वैरुपां शुतयापूचरति बरुणाप्रघासेषुस
स्तपूर्वास्मिन्न्वारुरोपेवकपाला दुत्तरस्मिन्साकमेधे छानीकवसंतपने। प्रथमे
का यथालिंगमहमेधीयः पूर्समदर्वीम धूमेकोऽिनमुत्तमे महाहतींबि शुनासीर्ये
चाम्नातः पशुः सोमोवा इतिपाशुकानि॥ अथ सौमीकानि सोम्य श्चातुर्मास्ये
येजेतवैश्वदेवस्यलोके त्रिवदाग्नेयः सोदशादीक्षास्विस्त्र उपसदोपूपोत्तरवदी
निवर्त्तयति धिस्येषु लक्षणान्येवकारेति ऊर्ध्वहारियोजना द्वाजेनेनचरं अहत
वसानोवमथादद्देन्यवाह स्पत्यानवं ध्यावापनकालेनिवर्त्तयति चतुरो मासोन
मासमश्नातीति व्याख्यानं वरुणप्रघासानां लोके ग्रहः षाडशादीक्षाहाद्रशाय
सादा ज्योतिरग्निष्टोमः पर्वाधिष्यात्तरवेदिवपातिमितिपूपंयूपेनयुनक्तिप्रा
तांसवनेधिष्येषु विहतेषु मार्जलीयेऽग्निमुपघारसेत्करं भपात्रेभ्यः श्वोभ
तेतउत्पश्चतुष्टरूपांवरुणाप्रघासिका षरावरुणा यजतिप्रत्येस्मेवावरु
णयन्नवं ध्यावापनकालेनिवर्त्तयति चतुरो मासोनमासमश्नातीपाख्यातंसाक राम ४३

मे ध्यनं लोके त्र्यहः पंचदशादीक्षा द्वादशोपसदो ऽग्निष्टोम उ ‍ तिरात्र श्चतु
र्दशपात्नीयस्य तृतीयसवने ऽधि पशुविहितेषु माज्जीलीयोग्निमुपधारये
त्रिसत पज्ञायोदयनीया दृढ्धेपि तपज्ञेन चरंस्यतरंकोत्मकोनत्र्यंबकास्मंतिप्रसे
स सोर्यत वं ध्यावरुणप शुपुरोडाशमादिसंचरुम स्यापानपतिपूपमनुद्दिरा
तिचापन कालेनिवर्त्त पतिचतुरोमासानंन्म मध्यानीति व्याख्यातं शुना सी
र्ये स्यले वे त्रिवदग्निष्टोम आग्निमन्नुवं ध्यावै श्वदेवेन व्याख्यातः प्रतिपर्व
त ह वी ष्मिस्वांस्य वनेन्वाय ते पतिप ध्याप शुनस्तु पुरा वसती वरी राणां परिल
रणा द्दहमे ध्यीय पुरा प्रातरनुवाका स्तृ र्णाद वी प याय प शुम त्स्य प पराशेन्व
हं सवनी याः पं चाशत्सं चाश दक्षिणोत्तमे द्वादशा तमुत्तमे द्वादशं शतं॥ कठ
सचेवविशेषः॥ चातुर्मास्यानां सोमानां ब्राह्मणोक्ताः कामावै व स्थाने वैश्व
देवा ग्निष्टोमः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां दीक्षेत तस्यां परस्य क्षो दीक्षा वैश्वदेवः
पशुर्नी वैश्वदेव पूर्वोत्तरा वदीपारो थै पशुनि युंजति वार्हस्पत्यान वंध्य
सर्वत्राहतं वसानो व भः यादुदेष्वव्रह्मचारि व्राताम वत्या समापना द्दशरात्र
घाम स्थाने ग्निं दिवश्या ध्यापौर्णमास्यां दीक्षेत तस्य द्वादशरात्रं दीक्षास्ति
स्र उपसदस्तत्याग्निष्टोमः प्रथममहीरुतः पशुरं द्वितीयं। वारुणाः प

५५

शुमैत्रावरुणापनूबंध्यासाकमेधस्थानेसाकमेधस्याहोयथाद्विदिवस्यैवं
दीक्षोपसदः कार्त्तिक्यांपौर्णमास्यादीक्षेतैतस्याग्निष्टोमः प्रथममहराग्नेयः
पशुरुक्थ्योद्वितीयमैंद्राग्नः पशुरतिरात्रस्तृतीयः प्राजापत्यः पशुरैकादशि
नावासोर्यनूबंध्याशुनासीरीयस्थानेशुनासीर्योग्निष्टोमोयथाप्यत्वेस्वर्द
वस्यैवंदीक्षोपसदोवायव्यः पशुराग्निनानूबंध्या॥चातुर्मास्यानांसोमा
नामाग्नावैष्णव्यावैश्वानरपार्जन्येष्टावैश्वदेवोग्नि[illegible]मः प्रातः सवनीया पं० ६
न्वैश्वदेवहवींष्यनुप्रवर्त्तेरन्पुरस्ताद्वार्येजनस्यवजिनमुन्नीमुन्नीयसदसि
वाजिनभक्षेणभक्षयित्वाहारियोजनमनुनपतिवरुणप्रघासेषुमारुतिस
रुः समानिपूर्वस्या[illegible]प्रातः सवनीयाननुप्रवर्त्तेरन्पुरस्तात्संभार्गाणाकरंभ
पात्राणीवारुणोपकल्पयात्ष्योत्तरस्याह्नः प्रातः सवनीयाननुप्रवर्त्तेयातां
व म[illegible]म्लयेनिघावस्यैवककपालेनसहवेयतिस्विष्टकृतंवाततः कुर्वीतिस
कमेधेष्वनीकवत्तीपूर्वस्याह्नः प्रातः सवनीयाननुप्रवर्त्तेतसांतपतिमाध्यं
दिनेयान्यगेहतासुवसतीव[illegible]राशुगृहमेधीयेनचरंतीपुरस्तात्स्वतर पु
नुवाकस्यहविर्होमानक्रीडेतीप्रातः सवनीयाननुप्रवर्त्ततमहालविर्माध्यं
दिनीयांस्तृतीयस्याह्नः पुरस्तात्सोमस्यपरीज्यायाश्चाग्नेोद्धीयमार्जेली

पञ्चापाघतास्मिन्नितपञ्जेनचरंतिमेवलवेदिःपितःपञ्जोभवतिपुरस्ताद्वन
स्पत्यैपंबकेर्वजंस्कदवसानीयेनसहादिसयामुनासीयेग्निष्टोमेप्रातः
सवनीयाघ्नासीर्यहवीष्यनुप्रवर्त्तैरंश्चातुर्यास्यानांसोनामस्वहपंचारो श
तंपंचाभूतंदक्षिणाकृतिघादशातंप्रनार्यै॥ अथाग्र्यलोपनसन्नियोजो
श विनोयः॥ उक्तानिचातुर्मास्यानिसोमाश्चारब्धास्यामुःपर्वणांतेपपका
नेवेपरिधेपसुयुंजीतिवैश्वदेव्याःस्थानेप्रथमं [illegible] हर्जेनिष्ठाउग्यो प ष्ठ्या
जज्ञश्निमाध्यंदिनेएकाहिकाहोत्रासर्वत्रप्रथमसांघानिकेघहःस्वका
होभवंसुवैश्वानरस्याजोन्यहविषीत्रपीयामीपस्यपशोःपुरोडाशोश्व
न्वापात्येपुःप्रातःसवनिकेषुपशुपुरोडाशेषुवैश्वव्याहवीष्यन्वापा दे
तयमुवैश्वदेवःपशुवर्हिस्यन्यानूवध्यावरुणाप्रघासस्थानेघहउ
त्तरस्याहःप्रातःसवनिकेषुपुराडाशेषुवरुणाप्रघासहवीष्यन्वापातये
पुर्मोरुतवरुणोपशुमेत्रावरुणापनवेध्यग्निष्टोमःसाकामधस्था
नेश्चाहेतिरात्रोतोद्वितीयस्यान्तानुसवनपुरोडाशेषुपर्वधहवींषिय
येहन्यपाप्देवाधानोरुलापोस्मिदर्वप्रातःसननेषुक्रोडिनंमाध्यंदिने
ष्ठुमार्हेशरणंतरेणाघतयाज्येदाक्षिणामाजेलयिपिश्चातत्रोपस्थानं

पा

45

पथानत्ति प्र[illegible]त चरतामनूबंध्यायाः पशुपुरोडाशः आदित्यमन्त्रा यातयेपुराग्ने
यैंद्राग्नैकादशकपालः पशुर्वः सौर्यनूबंध्या स्विष्टोमः शुनासीरीयास्थाने प्रातः सव
नीये पुरोडाशे शुनासीरीयाहवींष्यन्वायातयेयुर्यो यथा पशुरा। अवि[illegible]नू न्य
बंध्यान्वहं पंचाशच्छोदक्षिणा। प्राजापत्यायनमत्रीवैश्वदेवेनप्रजातिकामोय
जेत वैश्वदेवः पशुरुपालंभ्यः सवनीयस्य स्थाने पार्थिवी यावब्रानूबंध्याया
उपालंभ्येवंविधा। अवभृथादुदेत्योदवसानीयायेष्ट्या मनिस त्रैष्टायजमान
आस्ते हरहश्चतुरोमासानाग्नेय्यावैश्वदेव्यांतरालेषु। अनयोरेव्योमध्ये
एकपाइष्ट्या अहरहर्यजते चतुरो मासान्नंतरालेषु तत एतं प्रजापतिश्चतुर्थे
मास्येषु रात्रं यज्ञक्रतुमपश्यद्वरुणप्रघासं उध्याभवतः वारुणाः पशुरुपा
लंभ्यः सवनीयस्य पूर्वं मित्रमारुत उत्तरास्मिन्कार्य। वर्णानूबंध्याया उपा
लंभ्यैवंविधेति। तत एवं प्रजायति श्चतुर्थे मास्येवत्रिरात्रयज्ञक्रतुमप[illegible] श्यत्सा
कमेधं अग्निष्टोम उक्थ्यो ति रात्रः। अग्नयेनीकवतेप्रथमेयपशुरुपालंभ्यै
वंविध्याय थ्यावाविहतः। तत एनं यज्ञक्रतुमपश्यच्छुनासीरीयं शुनासी
रीं पशुनासीरीयः पशुरुपालंभ्यः सवनीयस्य सौरी वर्णानूबंध्याया उपालं
भ्यैवंविध्यविनाति वैश्वदेवे दद्यात्त्रिरात्रं वरुणप्रघासेषु पंचाशतं साक

मे धेयु विशतिं शुना सीरी येत द्विं तिं रातं ददामीति ॥ अथो यां चातुर्मास्यानीनिर
तिशापफलसाधनत्वं कुर्म ग्निहोत्रादिकर्मणां सातिशापफलमाहतो घाकृतिः ॥
ज यदाग्निहोत्रं होस यदद राग्रहमेधेन आमोत्येकपारा आप ददरासंवत्सरा
न ग्निहोत्रं जुहोत्य यद्दर्श पूर्णमासयाजिनमाप्नोति यदादश संवत्सरान्दर्श
पूर्णमासाभ्यां यजते थाग्निष्टोमयाजिनमाप्नोति यदाद भिरग्निष्टोमे र्यजते
घ सहस्रसयाजिनमाप्नोति यदाद राभिः सहस्रे र्यजते थायुतयाजिनमाप्नोति
यदाद राभिरयुते र्यजते थ प्रयुतयाजिनमाप्नोति यदाद राभिः प्रयुते र्यजते
थ्यनियुतयाजिनमाप्नोति यदाद राभिर्नियुतैर्यजते थार्बुदयाजिनमाप्नोति
यादाद रार्बुदै र्यजते थ न्यर्बुदयाजिनमाप्नोति यदाद राभि दै र्यजते य र्बु
निखर्वयाजिमाप्नोति यदाद राभिर्निखर्वकै र्यजते थ बहजिनमारोति यदाद
शभिर्बे दैर्यजते थाक्षितयाजिनमाप्नोति यदाद राभिराक्षिते र्यजते थ गो भवति
यदा गो भवत्स यग्नि भवति यदाग्नि भवत्य थ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति यदा
संवत्सरस्य गृहपति भवत्यप्यवै स्व देवस्य माचा मामोत्यतो वा इतरे परस्तराय
रास्तरामेव सर्वरेतानेव लोकानाप्नोत्येतान्लोकान्भयति य एवं वेदेति । अस्मार्थं
यदा यस्मिन्काले ग्निहोत्रहोमं करोति अथानंतरं दशगृहमेधेनःगृहमेधिनो

नातथाग्घकर्मानुष्ठापिनो ब्राह्मणाः तैर्दशसंख्याकैर्मखसुकृतमुपार्जितं तदेकभागमा
कासा० ४६ एकस्मिन्दिने नुष्ठितानाग्निहोत्रेणाप्नोति। लभते यद्दशसंवत्सरपर्यंतमग्नि
होत्रं जुहोति अथानंतरं दर्शपूर्णमासयाजिनं सकृद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवतो यत्फ
लं तत्प्राप्नोति। यद्दशसंवत्सरपर्यंतं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते अथानंतरमग्निष्टो
श मयाजिनं अग्निष्टोमेन सोमयागेनेष्टवतो यत्फलं तत्प्राप्नोति। यद्दशसंख्या
ग्निष्टोमैर्यजते अथानंतरं सहस्रयाजिनं। सहस्रदक्षिणेन क्रतुनेष्टवंतं यजमा च
46 नमाप्नोति। यद्य खलु दशसंख्याकैः सहस्रदक्षिणैर्यजते अथानंतरमयुत
याजिनं अयुतदक्षिणेन पौंडरीकादिनेष्टवंतं यजमानमाप्नोति। यद्य पुनर्दश
संख्याकैरयुतदक्षिणैर्यजते अथानंतरं प्रयुतयाजिनमाप्नोति।। दशगुणितम
युतं प्रयुतं।। एवंनियुतार्बुदादिषु उत्तरोत्तरं दशगुणितासंख्याख्या। यद्य ट
खलु दशभिः प्रयुतदक्षिणैः क्रतुभिर्यजते अथ नियुतदक्षिणेनेष्टवंतमाप्नोति।
यद्य खलु दशसंख्याकैर्नियुतदक्षिणैर्यजते।। अथानंतरं अर्बुददक्षिणेनेष्टवतः
फलमाप्नोति यद्य खलु दशसंख्याकैरर्बुददक्षिणैर्यजते अथानंतरं न्यर्बुद
याजिनं न्युर्युददक्षिणेनेष्टवंतमाप्नोति। यद्य पुनर्दशसंख्याकैर्न्यर्बुददक्षि राम
णैर्यजते। अथ खर्वकयाजिनमाप्नोति निखर्वकदक्षिणेनेष्टवंतं यजमानमा ४६

प्नोति। यदा खलु नि र्वैकसंख्या दाक्षिणौ यजते अथानंतरं वद्धयाजिनं वद्धसंख्य यक्षि
णोनयागेन फलंवंतमाप्नोति। यदा दशाभिर्वद्धसंख्या दाक्षिणौ यजते अथानंतरमक्षित
याजिनं अक्षीणासावेष्वाधिका संख्या यस्याः परं संख्यांतरं नास्ति। अक्षितशब्दे
न यासां संख्योच्यते। अक्षितदाक्षिणोनयज्ञेन फल वंतं यजमानमाप्नोति। यदा ता
दृशौ द्वे दशासंख्याके दाक्षितदाक्षिणौ यजते। अथानंतरं स यजमानो गौरा लोम दि
वति गमपूतिरसा नाग छत्संतरिक्ष इति वागेषा ध्वन्यसति। यदा चायंगो भवति।
त्म अथानंतं मन्योऽपि भवति यदा चाग्निर्भवति। अथानंतरं संवत्सरसप्रस्य गृह
पति गृहपतित्वामा प्नोति अग्निना वै ते न गृहपतिना धुवन्निति हि ब्राह्मणं।
नरं तरं।। एवमग्निलोत्राग्निका मेणामुत्तरीसाति णाय फल साधनलमुक्तं। अथ पृच्छ
तानां वैश्वदेवपर्वादीनां अक्षयफलसाधनं माह। यदा संवत्सरस्य गृहपति र्भवती
त्यादिना यदाय स्मिन्काले उत्तानक्रमेण संवत्सरसत्रस्य गृहपति र्भवति। अथानंतरं वै
श्वदेवस्य चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो माचारकदेशफलमाप्नोति। संवत्सर सत्रम
पि वैश्वदेवफलस्यैकादशांशसंभवतीत्यर्थः। तस्मान्निरतिशयं वैश्वदेवस्य फलं।
इतरेस वैवरुणप्रघासादयः अतोस्मा द्वैश्वदेवात्तस्त्ततां यरस्ततामतनुत्तरोत्तरंनि
रतिशयफलाइत्यर्थः वैश्वदेवा द्वरुणप्रघासा अधिकफला तेतोपि अधिकफलाः

सा॰कमेधाः। ततो पिशुनासीरीयमित्यमुमर्थं द्योतयि परस्तरां परस्तरामिति वीप्सा
एवं च चातुर्मास्यानामक्षयफलमुक्तं भवति तथा चश्वांसंतरं अक्षय्यं हवि सुकृतं चा
तुर्मास्ययाजिनो भवतीति। अथैतद्वेदितुः फलमाह एतानेव लोकानाप्नोत्येतान्लोका
ञ्जयति य एवं वेदेति। स्वमुक्तं ब्राह्मणार्थं यो वेदं जानाति स एतान्पूर्वोक्तानक्षिलोकादि
फलत्वेनोक्तान्सर्वान्लोका प्नोति प्राप्य चतान्सर्वान्लोकाञ्जयति स्वायत्तान्करोति॥
सप्तदशाः पंच॥ अत ऊर्ध्वं विधानाराणानुपहव्य कृतयेचबरुसुवर्मवैरयस्तोमतीव्रसु संज्ञाः
पंच क्रतव एकाहाः सप्तदशाः सप्तदशस्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाभवंति। तत्र प्रथमं सप्त
दशमाह॥ नुपहव्योनिरुक्तो ग्रामस्य। तत्र प्रथममनुपहव्यसंज्ञक एकाहः सप्तदशस्तो
मस्योनिरुक्तो भवति ग्रामकामस्य यजमानस्य भवति। मनामं याजयेदिति तं प्र
क्रतवात। अनिरुक्तत्वं च पंचविंशब्राह्मणेनुक्तं देवाश्चवा असुरा श्च प्रजापते
याः पुत्रा आसंस्ते सुरा भूयांसो बलीयांस आसल्कनीयांसो देवास्ते देवाः प्रजापतिमु
पाधावंस्त एतमुपहव्यमपश्यस्तारो हतपनिरुक्तमाहरिष्यभूपसुरामेयज्ञं हनिष्यं
तीति सोनिरुक्तमाहरदिति ति आहरणांचका स्मैनप्रयोगः एतदनिरुक्तत्वं सूत्रका
रस्यस्वीकरोति। नुपहव्ये देवतानामधेयानि यरोक्तं युं स्वस्थाना स्विति। नुपह
व्यग्रहणामनिरुक्तोपलक्षणं। अनिरुक्तेषु क्रतुषु स्वस्थानासु देवतासु तन्नामधे

यं यरोक्षं ब्रूयुः पर्यायेणेत्यर्थः परोक्षमेवानिरुक्तमिति। प्रत्यक्षमवस्थाना स्वि
ति। स्वस्थानोत्स्थानांतरगर्तमुप्रत्यक्षमेववचनं। तत्रतावत्सर्वे यवमानाः सोमस्य
स्वं स्थानं तेषां सोमदेवत्यात्सर्वाणि [illegible] धानींद्रस्य स्वं स्थानं अग्नेरग्निष्टोम
स्तोत्रमित्यादि द्रष्टव्यमिति देवशब्दं सर्वत्र वर्जयेयुरिति। सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु दे
वशब्दं वर्जयेयुर्देवमानउत्यादे होता देवो महीमित्रस्येत्येते होता यज्ञो महीयज्ञस्येति राज्ययोः
नीयद ब्रूयुरिति प्रथमद्वितीययोर्देवमित्रशब्दस्थाने यज्ञशब्दं ब्रूयुरित्यर्थः तत्र
खा केनचित्पर्यायेणानिर्देशो हतेनियममाह। इदुरिति सोममिति सुषावसोममद्रि
मिरिमादोसुषावेंदुमिति ब्रूयुः अवान्नेरिंद्रस्य चोस्तोत्रेष्वसोमनिरुक्तमाहरेदिति ज्य
ब्राह्मणानुरोधेन प्रत्यक्षनामरहिताएव स्तोत्रीयाः कल्पकारेणोक्ताः तेन प्रत्यक्ष
नामधेयाभावाद्देवतत्पर्यायोनोक्तः नुन्नमेनुस्तोत्रेयज्ञायज्ञावोअग्नयइतिप्रत्य
देवो वा इवि क्षनाधेयं ब्राह्मणानानुज्ञातं स उन्नमेस्तोत्रैर्देवानभिपर्यावर्त्ततेत्यादिना तेन न किं
णोदा इतिप चिद्व्यसनमस्ति। अत एवाग्निशब्दपर्यायः सूत्रकारेणानोक्तः देवशब्दोपित
त्र प्रयोज्यत्वेत्यादिदेवाधपृविशेणादइतिसुत्याहेविशेषः तथासु ब्राह्मणायां
इंद्रं शक्रेति ब्रूयाद्विश्वइति देवाननिरुक्तेष्वनिरुक्तयात्स्तां समवनयोश्वत्साघ
निरुक्तत्वां अनिरुक्तत्वां अनिरुक्तानुपरूष्य संसदामयनागतानिरुक्ता। निष्ठा मात्स्यं

द्यौवानिरुक्ता प्रातःसवने ॥ एवाश्च चतुर्स्तो त्रिवृत्स्तोमानां प्रथमः । त्रिवृतश्चत्वारोऽनि
रुक्ता प्रातःसवनप्रथम[illegible]स्तु यज्ञ इति ॥ द्वितीयो वाजपेय संज्ञः । तयोरपि देवता
नामनियतो ऽत्र बहुरिसादयो विशेषाः प्रातःसवने भवंति । अत इंदुः पवमा
ज इति पवमानोपाकरणमंत्रे विशेषः । अनिरुक्तानुपांशु भवतीति वासुदेवः ॥
अन्तं वाभिशस्यमानस्य अथवा अन्तमसत्यमभिशस्यमानस्य अन्यैर्मिथ्य
दोषरोपणैर्निंद्यमानस्य यजमानस्यायमुपह[illegible]भवति । अन्नतां [illegible]यते अभि
शस्यमानं याजये देवता एनं परिवर्जंति पमन्तमभिशंसंति देवता एवास्या
न्नमादयतीति यजमानं जना अन्तमभिशंसंति देवता एनं परिवर्जंति व
र्जयंति न तस्य हविरदन्त इत्यर्थः ॥ तथा ह्यृतस्य ख स्वदितस्यमनुष्या अन्नम
दंति तिष्ठते ॥ श्यावोऽश्वो दक्षिणा ॥ श्यावः कपिशवर्णः ॥ श्यावः श्यामः कपि
श इत्यमरः । श्यावः कपिशवर्णोऽश्वः अस्योपहव्यस्य दक्षिणा ॥ तं ब्रह्मणे दद्या
त् । तं श्यावमश्वं ब्रह्मणे दद्यात् । दक्षिणाकाले वचनादेकस्मै ब्रह्मणे दानं ।
अश्व श्यावो दक्षिणास्य अनिरुक्तं सब्रह्मणे दद्य इति । [illegible] इतरे
भ्योऽर्त्विग्भ्यः किंचिद्देयं । इतरेभ्यश्च किंचिद्देयादिति छंदोगसूत्रात् ॥ स्वर्ग
कामस्य स्वर्त्तये यः [illegible]तये संज्ञको द्वितीयासप्तदशः स स्वर्गकामस्य यजमानस्य

भवति। स्वर्गकामो यजेतेति तं प्रत्यश्रवणात्॥ दीक्षोपसदो द्वादशा आसि न्नतयेये दी
क्षोपसदो मिलिता द्वादशसंख्या भवंति। न प्रत्येकं द्वादश द्वादशेति तत्र विभागमाह॥
उ२ तिस्र उपसदः षड्वा॥ तत्र द्वादशानां मध्ये तिस्र उपसदो नव दीक्षाः। वा अथवा षडु
पसदः षड्दीक्षा इति। तथा च तां प्र। स एष द्वादशाग्निष्टोमस्तस्य द्वादश दीक्षोपसद
क्र५ इति। तत्र येयेतस्य द्वादश दीक्षोपसद इति तिस्र उपसद इति छंदोगसूत्रेण न
व दीक्षाः। तिस्र उपसदो प्रवर्ग्या इति मानवोप क्षांतरमाह॥ उभयत्र द्वादशशता
गुणत्वात्। अथवा उभयत्र दीक्षासु उपसु च प्रत्येकं द्वादशशता भवति ऊतं गुणा
त्वा संख्यायाः। अत्र हि दीक्षोपसद उद्दिश्य द्वादशसंख्या विधीयते। अतो दीक्षो
पसदः प्रधानं उद्देश्यत्वात् संख्यान गुणाभूता विधेयत्वात्। अतश्च विकल्पः। कु
इति केचित्। उभयत्रापि द्वादशतत्त्ववधारणेति कर्कः॥ घृतं व्रतयति॥ अत्र
क्र तत्र येयेयजमानो घृतं व्रतयति। न यः घृतव्रतो भवतीति तं प्रत्यश्रुतत्वात्। अ
त्राह लाट्यायनः॥ घृतव्रतो भवतीति यथोत्साहं दीक्षासु प्राश्नीयादिति। अयमर्थः
घृतव्रतो भवतीति ब्राह्मणे प्रार्तस्य पयोव्रतस्य प्रत्याम्नायोयं॥ तत्र दीक्षा
दिवसेषु यथोत्साहं यथाशक्ति यथाबलं घृतप्राशनं। न नियमः यावतास्य
शरीरं नोपरुध्यते तावत्प्राश्नीयादित्यर्थः। अथोपसद्दिवसेषु घृतस्य प्राश

का०प्रा०
४९

नेयगेमाणमाह। चमसस्य हस्तमंगुलिपर्वणामौल्येन सर्वतः प्रमितं आघायामुपस
दि। आघायां प्रथमायामुपसदि मौल्येन मूलभवेनांगुलिपर्वणांगुल्यामूलकांडे
न सर्वतः तिर्यगायामतऊर्द्धं च प्रमितं चमसं घृतस्य हस्तं यजमानो व्रतयति अतश्च
एकश्चमसोंगुल्यामूलपर्वप्रमाणेन विस्तृतस्तावन्मात्र एव दीर्घस्तावन्मा
त्रखातश्च कर्तव्यः। तं घृतेन संपूर्य व्रतयतीत्यर्थः॥ द्वितीयेन द्वितीयायां
49 ग द्वितीयायामुपसदि द्वितीयेनांगुलिपर्वणा मध्यमेनांगुलिपर्वणा सर्व
तः प्रमितं चमसं घृतस्य हस्तं व्रतयति। अतश्च द्वितीयश्चमसो मध्यमेनांगु
लिपर्वणा मितः कार्यः॥ तृतीयेन तृतीयायां॥ तृतीयायामुपसदि तृती
येनांगुलिपर्वणा उत्तमेनांगुलिकांडेन सर्वतः प्रमितं चमसस्य हस्तं घृतं
व्रतयति। अत्रांगुल्या उत्तमात्तमपर्वप्रमाणखातस्तावदायतो विस्तृतश्च तृती
यश्चमसः कार्यः॥ एतदुपसत्त्रयपक्षेनुक्रं षडुपसत्पक्षे द्वादशोपसत्पक्षे वा ख
ण्डानविवृद्धिरिति न्यायेन घर्हे चतुरस्रव त्रुरहवैकैकचमसेन व्रतं कार्यं अत्र
छंदोगः सूत्रं नु उत्तरेणोत्तरेण कांडेनायैतीति प्रथग्गुपसत्स्वंगुलिपर्वभिः
प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति शांडिल्य इति॥ अस्यार्थः॥ उत्तरेणोत्तरेण कां
डेनायेतीति ब्राह्मणमुपनिसत्सु नियमविधायकं अंगुल्या उत्तमकांडेन प्र राम ४९

तमादायप्रथमायामुपसदि तावन्मात्रं घृतं प्राश्नीयात्। ततो मध्यमेन ततः प्रथ
मेनेत्येवं प्रतिलोमैः पर्वभिः प्राश्नीयादित्यर्थः। कुतः नुत्तरनुत्तरत्वाल्लोकानां व्या
नि पा[illegible]तिवाक्यशेषात्प्रातिलोम्येन पर्वणामुत्तरोत्तरभूयस्त्वादानुलोम्यवैप
रीत्याद्वेति। अत्र प्राशनेंगुलिपर्वविधानात्प्राकृतचमसनिवृत्तिरिति। अत एव प्र
कृतायजमानेनचमसे व्रतं कार्यं॥ अथ मतान्तरमाह एकांगुल्याः पृथक्सर्वैभिः स
र्वांदेशांश्चमसान्मिताः स्युस्तैरनुलोमैरिति शौचिवृक्षिरिति। अयमर्थः। प्रा
कृतचमसेबाधोन कार्यः अबाधेनापि शास्त्रसंभवात् कथं चमसस्यैव पृथ
क्परिमाणाबाधिरयं[illegible]मसपात्रता सर्वत[illegible]धूं प्रमाणेन पृथक्पृथगंगुलिकां ऊ
उदघ्नाः स्युः एकांगुल्यः पृथक्सर्वैभिः पृथकेनानासर्वान्देशान्प्रतिचमसामि
ताः स्युः एवैकेनांगुलिपर्वणा एकैकश्चमसो मितः स्यात् तैश्चमसैरनुलोमैः प्रा
श्नीयदिति॥ तेनार्थाच्चमसत्रयंसंपद्यते। तत्र प्रथमांगुलिकांड[illegible]घ्नं चमसं घृ ट्
तेन स्थपिलाप्रथमोपसदि प्राश्नीयात्॥ एवमुत्तरोत्तरकांडदघ्नौ चमसावु
त्तरयोरुपसदोः। कुतः नुत्तरोत्तरेणेति वचनादनुलोम्यप्रतीतेरिति॥ तथा
प्रतिलोमेति शांडिल्य इति तैश्चमसैः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति शांडिल्य आह॥
भक्षपि ब्यंतः सत्संबुध्यः अथवासदः स्तस्यांतः सदो मध्ये प्रवेशनं कारि ष्ये

५

ऋ१

कात्या० तः [illegible]त्विजः सत्यं ब्रूयुः इयं भूमिः असौ आदित्यः असौ चंद्रमाः अमूनि नक्ष

५० आ२ त्राणी अनिरुक्तमाः जलं शीतं । असावादित्यः प्रातरुदेष्यतीत्यादि सत्यं ब्रूयुरित्य

र्थः अचर्तां प्रेमक्रमणे तेजत मुत्त्वा प्रसर्पतीति । अत्र ला[illegible]यन आह व्रतमुक्त्वा प्र द्या

१४ सर्पतीति प्रसर्पणं तं सदो भक्षयिष्यंतम[illegible] देवसत्यानि ब्रूयुरियं भूमिरसावादि

त्य[illegible]देतावाप्नराद्दिस्य इति ।। अस्यार्थः सदः प्रसदं प्रसर्पंतां सोमभक्षणं च करि

३ ष्यंतो देवसत्यामि ब्रूयुः इयं भूमिरित्येकं सत्यं असावादित्य इत्यपरं अयमादि

50 त्यः प्रातरुदेतानुदे[illegible]तीति चतीयं चोरापष्ष्यंनानि देवसत्यानि सोमभक्षणका ५८

ले सत्यवदनेकाले धानंजप्यस्त्वन्यथाब्रूते । तथा च छंदोगसूत्रं यादेवताश्चम

सैरिज्येरं[illegible]स्तत्पीतवत्सेक्षणं चानूहेयुरिति धानंजप्यो विकारेणानुनाराशंसा

नामिति इंद्रपीतस्येत्यस्मन्तमनुस्त्रा अग्निपीतस्य मित्रावरुणपीतस्येति द्विया

वत इत्यादिना या देवता इज्यंते तनागवैहेयुरित्यर्थः या देवताश्चमसैरिज्येरन्

नाभिस्ते चमसाः पीता भवंति [illegible]स्त्पीतवत्सेक्षणं चा[illegible]हे[illegible] । हयुरित्यर्थः ना नु

राशंसचमसानां तु अविकारेणो वभक्षणमंत्रः स्यात् ।। अथात्र दक्षिणामाह ।।

सोमचमसो दक्षिणोदुंबरां सगोत्राय ब्रह्मणाय देयः ३१ उदुंबरवृक्षशाखा राम

छटितः सोमश्चमसः सोमपूर्णश्चमसो स्यज्ञतपेयस्य दक्षिणा भवति । ५०

म
स्य सोमचमसः सगोत्राय यजमानेन समानगोत्राय एकगोत्राय ब्रह्मणे दे
यः अत एव निर्देशादस्मिन्यज्ञे समानगोत्राय ब्रह्मणे कार्यः सोमचमसश्चमसो पू
दक्षिणात्वमुक्तं स सोमः कुतो याज्ञिक इत्येतावन्माह॥ एतत् अस्य सर्वार्थत्वात् स
काशात् सोमेन हरस्पित्वा चमसादेयः। कुतः सर्वार्थत्वात्। एतत् अस्य सोमस्य स
त र्वार्थत्वावगमात्। अतः एतदेव सोमं गृहीत्वा चमसः हरयतव्ये फ
तमतो गमनतीति एतत् अतं प्रकृत्यातिदेवेभ्यो उन्नयं भ्यतोमभ्येभ्योतः पित उ
भ्यस्तस्माद्देवेभ्यो देवः एतत् अदिति तस्य सर्वार्थत्व अवगमात्। अत एतत् अत ए
वसोमं गृहीत्वा चमसः हरस्पितव्यः॥ पत्न्यन्तरमाह॥ अर्थं अनुचमसमेकेन
नस यजेतेति श्रुतेः॥ एके आचार्या अप्रसुचमसं अनभिषुतसोम एव तस्मिं
चमसं च दक्षिणामिच्छन्ति। कुतः तेन स यजेत। तेन चमसस्थसोमेन स ब्र
ह्मा यजेत यागं कुर्यादिति शाखान्तरे अवगमात् एवं च सति केचिद्दक्षिणस्य
मिच्छन्ति। तदयुक्तं। अन्यार्थे यागे अन्यार्थे यागे अन्यस्यान्यस्यान्यथा गं
तरविधीयत इत्यसमंजसं। तस्मात् प्रागुक्त एव पक्षो यागी कार्यः एतत् अतः सर्वा
र्थत्वादिति। ननु तर्हि नस यजेतेति श्रुतेः का गतिः स ब्र तेन यजेतेतं जुहु ह्मा
यादित्यर्थः। अचजेति शब्दो लक्षणया होमविधायकः। तथा चोक्तं छन्दोगस्

य

कात्या० भि
५१

त्रे ॥ सोमचमसो दक्षिणास्य भिषुतस्य स्यात्तस्मिन्हि चमसप्रमाणामिति कल
र्थेन यो[illegible] षुतस्य सोमरसस्य ग्रहणं सोमचमसो न तु लौकिकस्पेत्यर्थः हि
यतः कारणात् अस्मिन्नभिषुते सोमे चमसप्रमाणं यद्धनमभिषुतं स्यात्तत्र स्या
सोमचमस इति प्रमा स्यात् सोमरसग्रहणमेव सोमचमस इति प्रसिद्धेः।
५ स चमसः प्रातःकृते भ्यो दशभ्यो धिकः संपादनीयः। तं माध्यंदिने सवनमु
खीयेः सहोन्नयेयुर्जुहुयुश्चास्य हुतोदय इति गृह्य ब्राह्मणामिति सूत्रं। सवनमु ति
खीयानां दशानां चमसानामुन्नयनकाले तमप्युन्नयेयुः होमकाले च तस्य
चमसस्यैकदेशं जुहुयुः हुतोदय इति शाखान्तरीय ब्राह्मणोक्तत्वादित्यर्थः।
स्वा तं दक्षिणावे[illegible]र्थात् वैणाहवनीयमग्निर्हरंतो वेदें दक्षिणेन सदोहविर्धाना
नि हारयित्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविशेयुरिति सूत्रं। तं चमसं दक्षिणाका
ले आहवनीयं पूर्वेणा वेदिमध्यादनि क्राशयंतो यूपाहवनीयावंतरेण
सदोहविर्धानयोश्च दक्षिणेन नीवा पूर्वद्वारेणा स[illegible] प्रविशेयुरित्य दृः
र्थः संस्थिते हस्य त्वि[illegible]ः किं विहद्यादिति सूत्रं समाप्तोहनि इतरेभ्यो
उम्य॰ ब्रह्मण्यतिरिक्तेभ्यः किंचिद्धिरण्यादिद्रव्यं समतो प्रगणार्थं दद्यात् क्र राम
तुदक्षिणा तु सोमचमसराव अप्यव तत मुहा त्रेददाति प्राकृतस्यानिव ५१

हा त

त्रिरु[...]त्र योगान्निवृत्तिः क्र[...]योगादृचनादेकस्येति साघः क्रो विहितास्त्वस
नसंबंधाधिकरणातिदेशो यां अयं सोमः सोऽश्ववदश्वाधिकरणे त्रेन्याये चम
नैवसकलस्य दक्षिणाव्रातस्य निवर्त्तको भवति। अथ च वदेव वचनादेकस्या च
ब्रह्मणो दानमिति ननु पद्येवं तर्हि तेनैवाधिकरणेन सिद्धत्वात् पुनरश्ववव
दिति न वक्तव्यं। सत्यं हेत्वन्तरोपन्यासार्थं पुनर्वचनमित्यदोषः॥ तदेव हेत्वं
तरमाह॥ पश्वपवादाच्च॥ पश्वपवादः पशुदाननिंदा पश्वपवादात् इतोऽप्य
सोमचमसः सकलस्य प्राप्तस्य दक्षिणाद्रव्यस्यापहरणोपादेर्निवर्त्तको
भवति पश्वपवादश्च भवति। स संवा ज्ञतयो या ऽनृतपशवो ऽनृतं कुर्याद्व न्न
तये ये पश्वनं दद्यादिति। अतो पशुनिंदादर्शनादप्येवं ज्ञायते यत्सोमचम
सः सकलस्य प्राप्तस्य दक्षिणाजातस्य निवर्त्तक इति॥ शांखायन॥ ज्ञत
येयेन तेजस्कामो यजेत द्वादशादौ दत्वा द्वादशाय सदं स धर्मेणा गुह्यप
र्वणोदुंबरं चमसं मिनं घृतस्य पूरयेत। अयुजास्तु दौरोदनं दीक्षासु
सोमचमसो दक्षिणाभिष्ठुतस्य। नतं स संवदेतानु दायेयुभ्रं भ्रं वस्व
रितिवासगोत्राय वा ब्राह्मणाय दद्यादिति॥ मानवे॥ सोमचमसं क्रीतस्य
राज्ञे। अन्तां हरस्मै दक्षिणाभिः सहानिभ्यस्य सगोत्राय ब्राह्मणाय ददतिन

कात्या० तेनसयजेतेति। बा॰ ॐ वैजातये येन स्वर्गकामः फा॰ स्तु निकस्य षष्ठीवृत्तोपायनीयम ग्रोसे
५२ कामन शिलाम्नासेनं रात्रेभ्युद्घ्येनदर्शं ततो नशि लाम्नाति तस्य नवदीक्षायाव छीत
स्पघतस्पचतस्मि रंगुलिरुपाद् तेनावदीक्षा सुव्रतमुपस स्वंगुल्पयच यस्तन स्थानेभ
क्षयति प्रवार्यभ क्षां स्त्रिः ससमुक्षासद् प्रसर्पंति माध्यंदिनीयानत्वौदुंबरं चमस
मुन्नीयतस्मिं स्तःस्पद्दक्षि णाकर्मेत्तत्वात् संवरेणाहत्वातं सगो त्राय ब्रह्मणा दद्दाति।
अग्नुनांवाचमसं घरपि त्वातेन ब्रह्मा यजेत यदि ब्रह्माय जेत यजमानोस्मै द्वितीयांद
52 क्षिणादद्यादिति॥ द्विनामा त्तरो बहुहिरण्यो द्रणाशश्च॥ ॐ त्तरो वस्पमा णा स्त्रतीयः ३
सदाद शो द्विनामाभवति घ्नामनीयस्पसो द्विनाम॥ केते द्विनामनीइ त्याकांक्षाया
माह। बहुहिरण्य इत्येकं। द्रणाश इति द्वितीयं। अयमग्निष्टोमसंस्थो भवति। अ
ववने ग्निष्टोमइत्युक्तेः। सत्सदेशाग्निष्टोमइ तितां प्रा अत्रविशेषमाह॥ ८॥
दीक्षणीयायां उं हिरण्यं द्वादशमानं ददाति॥ अस्मिन्बहुहिरण्ये दीक्षणीयाया
मिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददाति। मानं कृष्णलं रक्तिके त्यर्थः। नेन द्वादशरक्तिका
परिमितं सुवर्णं दद्यादित्यर्थः। तस्यदीक्षणीयायामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददा
तीतितां प्रा श्रुतत्वात्॥ ॐ त्तरे चद्विगुणां सर्वे सर्वः नुत्तरे षु वक्ष्यमाणेषु प्रायणीयाति
थ्यादिषु नुदवसानीयांते षु षोडशसंख्येषु कर्मसु सर्वे सर्वे द्विगुणां ददाति। सर्व राम
५२

हि

सर्वकर्मदक्षिणाये त्वग्निगुणां ददातीत्यर्थः। द्वादशमानं [illegible] हिरण्यं दीक्षणीयायां दद्यात्।
ततो द्विगुणां चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायां देयं प्रायणीयदक्षिणाये त्वग्निगुणामाति
थ्यायां अष्टाचत्वारिंशन्मानं देयं। एवमुत्तरेष्व[illegible]यं उत्तरेषु च द्विगुणामिष्टिषु तत्तानु
त्रराणोदानस्थानानि कर्माण्याह। प्रायणीयातिथ्योपसत्सु पशुवपांते प्रतिसवनं नि
हितेषु सवनमुखीयेषूदयनीयायामनूबंध्यायामुदवसानीयायायां। प्रायणीयां
यां आतिथ्यायां। प्रातरुपसदि। सायमुपसदि द्वितीयायां प्रातरुपसदि द्वितीयायां
सायमुपसदि। तृतीयायां प्रातरुपसदि। तृतीयायां सायमुपसदि। अग्नीषोमी
यपशौ वपांते। प्रातःसवनीयपशौ वपांते।। प्रातःसवने सवनमुखीयेषु चमसेषु
हविर्धानमध्ये निहितेषु। तृतीयसवनेव।। तथानुदयनीयायां अनूबंध्यायां
नुदवसानीयायां चेति। एतेषु प्रायणीयादिषु दवसानीयांतेषु सर्वेदक्षिणाये त्वया
नुत्तरेषु द्विगुणां द्विगुणां हिरण्यं ददाति। ३ पंचनवकृत्वः दक्षिणानामपीति दक्षिणा
याः प्रतिसवः। किंतर्हि सर्वत्वाद्दक्षिणांतरं।। तत्रश्चात्रदीक्षणा धर्मो न भवति। अ
ते च दानमंगदक्षिणेनानो। दीक्षणीयाप्रायणीयादि[illegible] तत्रतत्कर्मसु त्रेभ्य एव दानं पु
न सर्वेभ्यः स्रजं चोद्गात्रे रुक्मं होत्रे न तु प्रत्येकं काले सर्वेभ्यः। [illegible] काले दक्षिणा[illegible]
काले स्रजं हिर[illegible]यीं मालां उ[illegible]त्रे दद्यात् तथा रुक्मं सौवर्णमाभरणं होत्रे दद्यात्।

एम प्र

 अनडुहो बलीवर्दानां शतं सर्वेभ्यः षोडशभ्यो ऋत्विग्भ्यो विभज्य दद्यात्। एवं चक्र
दक्षिणा। ततश्चात्र धर्मो भवति। अत्र सर्वेभ्य इत्युक्त्वा स्वागुक्तं हिरण्यदानं त
त्त्वकर्मा यथायुक्तेभ्य इति प्रतीयते। अत्राप्यश्वाहृतेरभावः। अत्र पंचविंशब्राह्म
णां। सप्तदशोऽग्निष्टोमस्तस्य दीक्षणीयायामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं दद्यात्
चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायां द्वे चतुर्विंशतिमाने आतिथ्यायां चत्वारि च
तुर्विंशतिमानानि प्रातर्मध्यमायामुपसदि द्वात्रिंशतं चतुर्विंशतिमानान्य
पराह्णे मध्यमायामुपसदि चतुःषष्टिं चतुर्विंशतिमानानि प्रातरुत्तमाया
मुपसद्यष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे उत्तमायामुपसदि द्वे अ
ष्टाविंशतिशतमाने अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां चत्वार्यष्टाविंशतिशतमाना
नि प्रातः पशोर्वपायामष्टावष्टाविंशतिशतमानानि प्रातःसवने सन्नेषु नाराशंसेषु षोड
शाष्टाविंशतिशतमानानि मानानि माध्यंदिने सवने सवनेन दुष्टं तं वहतो हो
तुस्त्वमुहातुर्घाविंशतिशतम् अष्टाविंशतिशतमानानि तृतीयसवने सन्नेषु नाराश
ंसेषु चतुःषष्टिमष्टाविंशतिशतमानान्युदयनीयायामिष्टावष्टावि शति
शतमानानि वशायावयायामेष्टवा अनडुहो लोकमाप्नोति य एवं वेद एष वै ज्यो
तिष्टोमं तं पुण्यं लोकं जयति य एकं विद्यानेतेन यजत इति। वशा अनूबंध्या। अत्र

यसदंते अष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानीत्युक्तं ब्राह्मणे। तावत्सर्वैतं चतुर्विंशति
मानमभ्यो तरोत्तरं द्वे चतुर्विंशतिमाने इत्यादिद्वैगुण्यमन्विष्टः स्पष्टः। ततः द्वेमग्नी ऊ
षोमीयप्रभृति द्वे अष्टाविंशतिशतमाने चत्वार्यष्टाविंशतिशतमानानीत्येवं द्वि
गुणाभ्यासः कृतः। तत्र मानशब्दश्चतुर्विंशतिमानं लक्षणया माह॥ यथा नामैक
देशो ऽनावपि सत्यभामा गम्यते तद्वत्। तेन द्वे अष्टाविंशतिशतमाने इत्यादौ तत्र
संख्याविशिष्टानि चतुर्विंशतिमानान्येव देयानीत्यर्थः। कुतस्ततस्तत्र पूर्वेषु स्था
नेषु द्विगुणाभ्यासस्य प्रक्रान्तत्वात्। यथाश्रुतमानग्रहणे ऽनेन च स्व प्रसंगा
द्वा तेनाग्नीषोमीयप्रभृतिषु मानशब्दश्चतुर्विंशतिमानलक्षणार्थ इति
सिद्धं॥ अनडुच्छतस्य रुक्मेणासहस्रसमुच्चयः अधिकदानरूपरुक्मस्य जार्थे
माह स च कारः रुक्मो हेतुरितिनिष्को नामालंकारस्तद्घाःस्रगुह्ना तुरितिहिरण्य
मपीस्यादिति। अत्र द्वौ हरणौ यादौ द्वादशमानमित्यादिदक्षिणादानं दक्षिणाया
मेवनपृथगिति माधवाचार्याः। अथ चतुर्थे सप्तदश माह॥ वैश्यपशुकाम
यो वैश्यस्तोमः वैश्यस्तोमसंज्ञक एकाहश्चतुर्थः सप्तदशो ऽग्निष्टोमसंस्थो
वैश्यस्य पशुकामस्यापि भवति पशुकामस्यैवैवास्मिन्कस्यापि भवति। अत्र विय
माह॥ सवनान्याशीर्वन्ति। आशीः शब्देनाश्रयणा ऽध्यं पयो दधि चोच्यते तद्वन्तिस

कात्या०
५४

वीणि सवनानि भवंतीत्यर्थः ॥ प्रातःसवने प्रतिदुहाश्रयणं प्रातःसवने प्रतिदुहा
धारोष्णेन सद्योदुग्धेन पयसा सोमानामाश्रयणमाश्रयणं कर्तव्यं ॥ एतेन माध्यंदिने
माध्यंदिने सवने शृतेन पक्वेन पयसा सोमानामाश्रयणं कर्तव्यं ॥ तृतीयसवने दध्ना
तृतीयसवने दध्ना सोमानामाश्रयणं कार्यं ॥ अत्र च छंदोगसूत्रे वैश्यस्तोमे सद्योदुग्ध
प नपयसा सोममिश्रं कुर्यु प्रातःसवने । एतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने इति । ए
54 तच्च सर्वेषु सवनेष्वभिषवानंतरमाश्रयणं क्रियते ततो ग्रह ग्रहणादि इति संप्रदा
श यः ॥ अत्र मानवसूत्रे विशेषः धेनुं तमाशिरे दुहंति तावद्दक्षिणास्ताः सामुप
वसथे चतुस्त्रिंशतो दधिकरोति । प्रातःसवनेनुपधायकपालानि श्र [illegible]षिं दोह ट्
यत्यर्धं श्रयपयति संसृतं राजानं ग्रहांश्च प्रतिदुहा परिषिंचति एतेन माध्यं
दिने दध्ना तृतीयसवन इति । अत्र तां प्रेभ्रूयते । सप्तदशोऽग्निष्टोमस्तस्य प्रातः
सवनीयां सोमान्प्रतिदुहा श्रीणाति शृतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने पशु
कामो यजेत य सर्वाणि सवनान्याशीर्वंति भवंति । वैश्यस्तोमयाज ये सर्वः सप्त
दशो भवतीत्यादिवमादि । वैश्यस्य वैश्यस्तोमे न्यग्रोधस्य सोमवत्संस्कार
पक्षे कहादिविशेषाः प्रागुक्ताः ॥ अथ दक्षिणा अर्ह ॥ दक्षिणा वत्सतराः पंच राम
वर्षाः पश्ममयावत्सतर्यश्च त्रिहायण्यः प्रवीताः पंचवर्णा राजीवपश्मयोन वनी ५४

अ

तपस्वयोऽरुणाः पिशंग्यः सारंग्य इति अत्र वैश्यस्तोमे पंचवर्षावि-सतराः पष्ठौ
ह्यो विचित्रवर्णाद्दक्षिणा भवंति। तथा। त्रिहायण्यः स्त्रीवर्षाव-सतर्यश्च दक्षिणा भ
वंति। कीदृश्योऽवसतर्य्यः अप्रवीताः। अथ भेणा भुक्ताः अकृतसुरतसंभोगाः पुनः की
दृश्यः पंचवर्षाः तानेव पंचवर्षा आमेणाह। काश्चिद्धसतर्यो राजीवपश्व्यः रा
जीवा कारणिपवर्णानि पक्ष्मीति मंडलानि शरीरे यासां ता राजीवपश्व्यः।
तथा काश्चिन्नवनीतपश्व्यः नवनीतवर्णानि पक्ष्माणीति विज्ञाणि यासां ता नवनीतप
पश्व्यः। तथा काश्चिद्दरुणाः अव्यक्तरागाः। तथा काश्चित्पिशंग्यः कपिलाः
तथा काश्चित्सारंग्यो वर्णांतरोपेताः कर्बुराः इत्यर्थः। अथ प्राग्युक्तव-सतरीणां
३ संख्यामाह॥ नुभयस्य सहस्त्रं भयस्य व-सतरगणास्य वसतरीगणस्य चमि
लितं सहस्रं दद्यात्। पंचशतानि व-सतरान्। पंचशतानि व-सतरीरिति। अत्र वस
तरीणां समविभागेन पंचवर्षता॥ द्वादशं वा शतं। अथवोभयस्य वसतरव
-सतरीसमहस्य मिलितं द्वादशं शतं द्वादशभिरधिकं शतं दद्यात्। अर्धं वा शतं व
सतरान षड्वाशतं व-सतरीरिति। अत्रापि समविभागेन पंचवर्षता समह
दैवाख्यक्रभ्योति स्तानुबंध्या स्त्रैधातवी चेत्येतद्भवति। न द्वादशशतपक्षे। अत्र
छंदोगसूत्रं॥ तस्य द्वादशं शतं दक्षिणाः सहस्रं वा यथा रूपाः पंचशारदी

कासा० येयशवश्वालभ्यंतइति॥ अथपंचमंसप्तदशमाह॥ सोमातिपूतस्यतीव्रसुद्भवेत्॥
सोमातिपूतस्ययजमानस्यतीव्रसुसंज्ञएकाहःपंचमंसप्तदशस्तोमकःअभिभ
वति सुत्या संस्थाः सोमंतिपतितंयाजयेदितितांजेभवनरात॥ सोमातिपूतलक्षणं
उकृष्य३ छंदोगसूत्रेमतंदनबरुधोक्तं। तीव्रसुतिसोमतिपवितंयाजयेदितियइस्या
याथीयांहुत्यासोमातिपवितइतिशांडिल्यइति। यंसोमातिपवतेससोमातिपवितः
55 सोमयागोत्तरकालंयोनधन्नीकःसएवमुक्तइति। तथायःसोमंपीत्वाछर्दयेतवि
रिचेतवेतिधामजप्यइतिवमनंतिरिकेवातिपवितइति। तथाश्रोत्रीवनिष्ठीकनी
यसीष्ठीनिति। अथवायःकनीभ्रातरीभवतिसतिस्वयंसोमेनेष्टवानससो
मतिःतिपवितइति। अस्याधिकार्यंतरमाह॥ अपरुद्धराजन्यस्य। अपरुद्धराष्ट्रात्स्व
राज्यात्प्रच्यावितःसचासौराजन्यश्चापरुद्धराजन्यस्तस्य। धंतीव्रसुद्भवति।
राजानमवरुंध्यायाजयेदितिश्रुतेयोराजावरुद्धस्तेराष्ट्रात्पुनरेतज्यतेतस्यायं
भवति। पुनरपास्याधिकारिणआह॥ दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुका
मानांवा। दीर्घोबहुकालपीडकोव्याधिर्यस्यासोदीर्घव्याधिःतस्यदीर्घव्या
धेर्दीर्घरोगीरोगायजमानस्यरोगोपशमनार्थमयंतीव्रसुर्भवति। तथाग्रा रा म
मकामस्यप्रजाकामस्यपशुकामस्य। अमयाविनंयाजयेतग्रामकामो ५५

ते

यजेत प्रजाकामो यजेत पशुकामो यजेतेति श्रोतत्वात्। अत्रती व्रुसुत्याग्नेयः प्राचीवं

व स्वयं विशेषो भवति॥ सर्वे सोमाः॥ अत्रतीव्रसुति सर्वे सुसवनेषु सोमाः पूर्ववद्

तिवे श्यस्तोमवदाशीर्वंतः अयणावंतो भवंतीत्यर्थः। तत्र विशेषमाह॥ धेनुशत

माशिहेदुहंति। धेनूनांशतं धेनुशतं धेनुशतं आशिरे अयणार्थे दुहंति। आशिर

इति चतुर्थी॥ अत्र छंदोगसत्रे विशेषः शतमाशिरेदुहंतीति धेनुशतं दोहपित्वात

कु त्रेधं विभज्य सोमं मिश्रं कुर्युयथा वेश्यस्तोम इति। अत्र मानवसत्रे विशेषः धेनू

नां गर्भिणीनां शतमाशिरेदुहंति ता एव दक्षिणास्तासामुपवसथ्ये च तु स्त्रिंशतां दधि

करोति प्रातः सवने नुपधायक पालानिव दोहयत्पर्यं धेनुशतस्यव सान्या ६ पंक्ति

करोति प्रातः सवने संसृतं सोमं च त्रय स्त्रिंशतो दुग्धेन श्रीणात्येव माद्दि मानववत्॥

तदेव दक्षिणा अत्रती व्रसुतितदेव धेनुशतं दक्षिणा भवति॥ अच्छावाकवियहे

शुभ स्नाणां॥ अत्रय[illegible]जानं यहं[illegible]रिधिवांत[illegible]

[illegible]मसानां सोमस्याच्छावाकविग्रहे घेव

सर्वेषु सवनेषु भक्षणं भवति॥ ग्राणामितरेषु। इतरेषु अच्छावाकव्यतिरिक्ता

नां विग्रहे शुभक्षणविधिना अव ग्राणां कार्यंतथा च छंदोगसत्रं। तत्र भक्षावक्ता

च मस्तान वजि घेषु रच्छावाकस्तोणास्कालाभक्षयेयुरभक्षयंतत्विजश्चमसा

अप्ययति संस्कृतं राजानं नहों अध्वर्युनिर्दुहापरिषिंचति ध्यतेन माध्यंदिनेद ध्रान्तीयसवनइति कठसूत्रेपि

गर्भिणीनां ८

नवाजिघ्रंतितानच्छावाकस्तोत्रेभक्षयंतीतिस्रुवहेति। तेषवोन्नयनमभ्यभिसोमानुन्न
यंतीति श्रुतेः। तेषवधृतेषेवसोमेषूत्तरोत्तरयागार्थं सोमोन्नयनं कर्त्तव्यं कृतः। अ
भ्यभिसोमानुन्नयंतितितांश्रुतेः। अत्र छंदोगसूत्रं। अभ्यभिसोमानुन्नयंतीतियानव
जिघ्रेयुस्तेषेवाभ्युन्नयेयुरिति। अस्यार्थः। यांश्चमसानवजिघ्रेयुस्तान्परिरक्ष्यैवते
षामुपर्युत्तरयागेभ्यः सोमानुन्नयेयुः। अवघ्रातोपि भक्षित एवेति मल्लानसाम्यइत्य
र्थः। तथा। तत्र भक्षावत्तावमसानवजिघ्रेयुः। ति। तत्तीव्रसुति भक्षणात्स्ववृत्ता धर्मेणा
वघ्राणंकुर्युः कुत इत्याह अभक्षयंतऋत्विजश्चमसानवजिघ्रतिघ्राहति अभक्षयं
तोवजिघ्रेयुरिभक्षणामुत्साम्नायवेनावघ्राणविधानात्तद्धर्मापत्तिरिति। तथातां
श्चमसानच्छावाकस्यस्तोत्रेभक्षयेयुरेवं सर्वेषुसवनेष्विति। अत्रतांश्च भूय
ते। अभ्यभिसोमानुन्नयंति अभक्षयंतऋत्विजश्चमसानवजिघ्रंतितानच्छावाके
स्यस्तोत्रेभक्षयंतिस ऋ सत्र सवनानामंते भक्षयंति। अध्वर्य्येचमसाध्वर्यवश्च तो
सर्वेप्रतिगृणांति अच्छावाकायाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौचमसाध्वर्यवश्च सर्वे
अच्छावाकायप्रतिगृणंतिनुभावध्वर्य्ये सर्वे चमसाध्वर्यवाच्छावाकायप्रतिगृणांति
तितांश्च अवगात सप्तदशाः यं चेतिपक्षात्खति ज्ञातते च्छंदो युक्तां। अथ ध्रु धसोमानहिं।
ध्रुघानांप्रथमोरात्रा राजन्यस्य राज्यकामस्य ध्रुघानां स्तोमानां मध्ये प्रथमोरात्रसे

56

पं

ज्यो

ज्ञः अग्निष्टोमसंस्थाः स राज्यकामस्य राजन्यस्य राज्ञः पुत्रस्य भवति। अथैष राजेरा ज्यआरार्ध समानेरा अंनयाप्नुयात्सरत्तेन यजेतेतितौनेषुवराणा। यथाश त्यैकविंशतिवर्गान्दद्यात। अत्र एकविंशतिसंख्याभिजोभिरेकोवर्ग्यः एवं विधानगवांवर्गा न्दक्षिणांदद्यात। अत्रचाप्त्राकृतेरभावः। न्यायेषुसंबंधिनो विशेषाः प्रागुक्ताः॥ ज्ञ यभरेंद्राग्यं परियज्ञः अस्य राज्ञः स्यपरेन्द्राईदैवयज्ञयभः परियज्ञो भवति। तत्र यज्ञारंभात्पूर्वस्मिन्यजनीये हन्मिपुनरपिऐंद्रः यभः परियज्ञो भवति। अत्र छंदोगसत्रेराज्येकविंशतिवार्गान्यथोसाहंदद्याद्देंद्रयभस्तेनपुरस्ताद्योपरिष्टाद्ययजेति॥ अन्नाद्यकामस्यविराड्विराड्यज्ञएकाहः सोन्नाद्यकामस्य भवति। अथैषविराडन्नाद्यकामो यजेतेति। ता लक्ष्यते॥ अत्र दक्षिणामहो। यथाशक्तिदशवर्गान्दद्यात। दशभिगौभिरेकोवर्गः। एवंविधान्त्रिप्रभतियथाशक्तिसंख्यानगवांदशवर्गान्दद्यात॥ पशुराग्नेयः परियज्ञः आ आग्नेयः पशुः परियज्ञो भवति पूर्वस्मिन्यजनीये। पज्ञस्योपरिष्टादनंतरे यजनीये च। अत्रछंदोगसत्रेविराजिदशवर्गान्यथासाहंदद्याद्ग्नेयपशुपशुनापुरस्तादुपरिष्टाद्यजेति॥ प्रजापतिकामस्योपदेशः। ॐ पराद्दोनामएकाहाग्निष्टोमसंस्थः स प्रजापतिकामस्य भवति प्रजातिः प्रजाः अथैष ॐ

कात्या० ५७

ते१ नु१

यसदः प्रजाकामो यजेतेति तां प्रेष्यवरणात् । शादि धा[ ]विनाशायेव त्रीते[ ]प संचात्तस्य ३
प्रजोत्पत्तिप्रतिबंधस्य सद्योविनाशानुपसदः स यस्मिन् क्रतावस्ति सोयमौपसदः ॥
दक्षिणा चतुर्विंशतिशतं । अस्मिन्नौपसदे चतुर्विंशशतं चतुर्विंशत्यधि
कं गवां शतं दक्षिणा भवंति ॥ पशुर्वैश्वदेवः पशुयज्ञः । अस्यैषपद स्यवैश्वदेवः
पशुः परियज्ञो भवति पुरस्तादुपरिष्टाच्चानंतरयज्ञनीयं वैश्वदेवेन पशुनाय
जेतेत्यर्थः । वैश्वदेवे मौपसदे शतेस्य चतुर्विंशतिशतं दक्षिणा इति छंदोगसू
त्रं ॥ बहुप्रतिग्रह्य गरगीरिव यो मन्येतत स्य पुनस्तोम उच्यसः ॥ यः पुमान्ब
हुप्रतिग्रहमेघो केस्मा जिनादिकं नानाविधं निषिद्धद्रव्यं दुष्प्रतिग्रह्यग
रीरिवमन्येता दुष्प्रतिग्रहजनितप्रत्यवायरूपेणारेणाविरोणात्मानं गीलि
तमिवमन्येत नरका भद्रतो विषभक्षीव इति विक्षोविनष्टास्मीति यश्चिंतयति तस्य
यजमानस्य पुनस्तोमसंज्ञकानुष्ठानं स्तोयज्ञो भवति ॥ अपेथपुनस्तोमा
यो बहुप्रतिग्रह्य गरगिरिवमन्येत यजेत ये कादशीयदेव चर्वेवसे बहुप्रति
गृह्यातियहरं गिरतियदन्नममत्ति प्रातः सर्वं नायतन्निहरत्यथापादाद
शीयदेवांतरव यसे बहुप्रतिगृह्णानीतीत्यादिना प्रेष्यतत्त्वात् । यः क्रस्माजि
नादिनिषिद्धद्[ ]व्यं बहुप्रतिगृह्य तितथ्याद्वे आदिविजयविनादेषु कोपेनम

६

राम ५७

त्रिंगरंविशांगिरति यदन्नं निषिद्धमन्नमन्नित सर्वपेयमेकादशी स्तो त्रीण्यासा
निहरतिनितरां नाशयतीत्यर्थः । अत्र छंदोगसूत्रं । एवंवप स्रु ष्ठावचान्याज
पित्वो यनीयवातेभ्यः समावर्त्स्यन्पुनस्तोमेनयजेत उद्धा[illegible]श्वाः अवचा उन्क्रो
प अपहृष्वाः अधमन्तां नेवं विधान्यागा[illegible]न यनयोग्यतारहितान्याजय्यित्वातेभ्यः
८ समावर्त्स्यन्निवर्त्ते पिष्यमरणाः कां[illegible]कोपुनस्तोमनाप्नतियाजस्वत्तिग्रहेति ।
अत्र सवनत्रये स्तोमप्रकारः कल्पेदर्शितः द्वादशंमाध्यंदिनं सवनं त्रिवृतो
अभित इति ॥ दक्षिणा द्वादश मिथुना पुनर्वत्ता च यथाशक्ति । अत्र गवां द्वाद
शमिथुनेनादक्षिणा द्वादश गावो द्वादश सां ड्राद्य भाश्च तथा पुनर्वत्ताप
नः शब्दवत्तांवस्तूनां च यथाशक्ति देयात् पुनः सस्क्रतो रथः । पुनरुत्सूतं वासः
पुनरुत्सृष्टोवसः पुनर्धेनुरित्यादिनिपावंतिदानुशास्तेतावंतिदेयानि । अ
त्र छंदोगसूत्रं तस्य द्वादश मिथुना दक्षिणा इति धानं जप्या पुनः संस्कृतोर
थः पुनरुत्स्यूतं शामूलं पुनर्धेनुः पुनर्वस इति भुगेडिल्म इति शीर्स्नोरथः पुनः
संस्कृतः जीर्णसंभेशामूलं पुनः सत्रेरासंस्कृतं । शीमूलमिल्वोर्णमेवासः विसुष्टा
गौः पुनःप्रवत्स दीरापुनर्धेनुः स्तनपानान्निवृत्ताः सन्पुनस्तत्र प्रवृत्ताः पुन
र्वसः ॥ पशुकाम यज्ञोच्चतुष्टोमो ॥ चतुष्टोमसंज्ञो द्विवेकाहो पशुकामस्य य

कात्या० ५८

ज्योभवतः अथैषचतुष्टोमः यस्मुककामो यजेतेतितां प्रश्नते मानव विशेषः गोत
मस्यतुं[ ]ष्टोमः यमुकामो यजेतां तरु ष्ट्याः पूर्वस्तृतीय सवनं चछंपं गच्छीलाय
यणांगस्तुतिसिद्धमाग्निष्टोमचमसे भ्योऽग्निष्टोमचमसानुग्रीया [ ] वतम
हणासादनेहे[ ]च मसेवनपति षोडश्युत्तर इति। का[ ]के च सर्वस्त्वचतुष्टोमो
तरुच्यस्तस्मिन्नग्निष्टोमचमसानुन्नीय त्रिषु पात्रेषु चर्विग्च्छतेः सहप्रव
रे दिति।। षोडश्युत्तरः तयाश्च नुष्टोमयोर्मध्ये नुत्तेरोः द्वितीयश्चतुष्टोमः
षोडशीसंस्थः सर्वस्त्वग्निष्टोमसंस्थ एवं नुच्य षोडशिमान्न्वतीतितां प्र
श्नतः।। सर्वस्मिन्यथाशक्त्येकशफान्ददात। तत्र सर्वस्मिन्नग्निष्टोमसंस्थ
वच्चतुष्टोमे यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य एकशफानेकखुरानश्वाश्वत
रगर्दभादीन्दक्षिणान्ददात। यावंतो दातुं शक्यंते तावत्संख्यान्ददादित्य
र्थः।। [ ]यानुत्तरस्मिन्नत्तरस्मिन्षोडशिसंस्थे चतुष्टोमे नुभयानेक
शफाननेकशफोश्वएव रानश्वादीननेकखुरांश्च गवादीन्यथाशक्ति
दक्षिणां ददात। अत्र छंदोगसूत्रं चतुष्टोमयोरेकखुराणां [ ]र्वस्मिन्यथा
साहंददात्युभयेषामुत्तरस्मिन्निति नुभयेषामित्येव खुराणां द्विखुराणा
चां एकखुराश्व अश्वाश्वतरगर्दभाः।। नु[ ]द्वलिभि द्वौ वाहरतः संपुक्तौ नुन्दे

ध्वलभिर्लं ज्ञावेकाहो द्वंद्व सोमो अग्निष्टोम संस्थोऽचकारेण पशुकाम यज्ञो ॥
संयुक्तौ दर्शपूर्णमासव संहतावेक [illegible] माहरतः पशुलक्षणा फलं साधयतो ध
नैकैकः। पशुकामो यजेतेति तिलोपे अवगात यदुभिन्द्राय जेत बलमेवास्मिवि
व्यावयतीत ध्वलभिद्राबलमेवास्मै मिनत्तीति च।। संयुक्ता विस्तुक्षोविव रणा
ति।। एवंरणलाघरेणावश्यं। एवं रणोभिन्द्राइ स्यानुत्तरेणावर्तभिद्रा अवश्यं
मौ पश्यव्यमिति संयुक्तौ विलस्यार्थी।। तथाचछन्दोमसूत्रेनुभिन्द्र ध्वलभिभ्या
मविप्रयोगेणायजेततावुभौ स सापवर्गौ स्यातां सते। प्रत्येकं सत्तावर्गौ स्यातां
वसंते चस्यातामुभावपि। अत्रवसंतनियमाद् अयजे ष्टिनियमो वसंत स्यातिप्र
तीयते।। इष्टुरिष्टिरंतरेणैनावाग्नेयः पुरोडाशः। एनावुभिन्द्र ध्वलवाभिन्द्रावंतरे
णएनयोभेध्य इष्टुरिष्टि संज्ञिका इष्टिर्भवतितस्यामिष्टौ अग्नेयः पुरोडाशो भ
वति। तत्रैव विशेषमाह।। नुद्धदंप्रस्तरः। अस्यामिष्टौ प्रस्तरनुद्धदोबर्हिर्भागा द उद्धृदो
न्नमात्रेणानिष्कशितो भवति। न प्रकृतिवनालभागेन। प्रस्तरस्याग्रं गृहीत्वा द्वं
कृष्णा नि ष्काश्यतइत्यर्थः।। बाणवंतस्तीर्णाः शराणवपरिधयोस्यामिष्टौ भवंति।। अ
र्द्धमासं मासर्द्धं संवत्सरं वा।। नुभिन्द्राइ स्यात तत एवं दिनाद भ्यार्द्धमासं पंचदश
दिनानि प्रसह्य मिहामिष्टुरिष्टिर्भवति। अथवा मासं त्रिंशद्दिनानि अथवा संव

का॰ सा॰ ५९

सरं अन्तराले प्रस्य हत्तियमिष्टुरिष्छि र्भवति। ततो वलमितस्य यावछंदोगसूत्रं। अ
द्धमासरनावंतरे णास्यान्मासोवासंवत्सरोवा ॥ दक्षिणा गायत्री चतुर्विंशतिव
थ गोयथाशक्ति। अनयोरुभ्दि द्धलभिदोर्यष्टक्ष प्रथक् गायत्रीदक्षिणाभवतीगा
श यत्र्यष्टाथे स्वयमेवाह। यथाशक्ति वतुर्विंशतिवर्गा चतुर्विंशत्या गाभिरेकोवर्गः
एवंविधा गवांवर्गा यावतो दक्षःशक्यते तावंतोदेयाइत्यर्थः तयोः प्रथक चतुर्विंश
शतिवर्गान्यथो स्याह द्यादितिछंदोगसूत्रं ॥ अपचितिकामस्याय चितिः अ
पचितीसंज्ञावेकाहो अग्निष्टोमसंस्थो अपचितिकामस्य प्रजाकामस्य यजमा
नस्य भवति अपचितिः प्रजालोकैः संमानन ॥ राजयज्ञाविशेषके केचिदुवापी
इमौ अपचितीराज्ञोयज्ञौ इत्याहुः। अत्रछंदोगसूत्रं ॥ राजैताभ्यां यजेते तिधा
नंजय्याः कथ्याः पचितिकाम इति शांडिल्य इति ॥ अथैषाप्रचितिरपचितिका
मोयजतेति तथा अथैषसर्वस्तो मा पचितिरपंचितिकामोयजेतिचतात्र ॥
दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक्तः अनयोरपचित्योः चतुर्युक्तः यतुर्भिरश्वैर्युक्तो
श्वरथो दक्षिणा एकैकं साधुनः कीदृशोरथ इत्यांशकायामाह ॥ तुभयतः
काष्ठ-स्यकवचः। काष्ठस्यविकारः कांस्यः कवचं संनाहः कांस्यं कांस्य धातुनि
मितं कवचं यस्यासौतथा तुभयतः तुभयः पार्श्वे कांस्यकवचोरथोभवेत राम ५९

३

शतार्हा अश्वाः। अत्र रथे अश्वाः शतार्हा गौः शतेन मूल्यभूतेन ये क्रयामेव कोलभ्य
ते एवं विधा भवति। अत्र छंदोगसूत्रं। यथ्य चतुर्युजो वश्वरथाव वयविशोः उभय
तः कार्ष्ठ स्यव क्यौ। कौस्यैकैव चैएकैकस्य रथस्योभयतः स्यातां शतार्हीः स्युरश्वाः
शतत्रियो वा। शतेन मूल्यभूतेन वा एकैकः क्रीतो भवेत्।। साग्निचित्या वग्नेर्मो सर्वजि तो
द्वीतौ अग्नेस्तोमसंज्ञौ ग्रहदसोमो अग्निष्टोमसंस्थौ एकाहो साग्निचित्यो सर्वजिद्वी
तौ भवतः।। सर्वजित्स महाव्रतं संवत्सरादीनः सप्ताहीति षड्विस्त्र नुयसदः षड्वा
ग्निवषादीनाम् इतितद्वदत्राणिवितानां भवंतीत्यर्थः।। त्र्यवः पञ्चीतयोरग्न्र स्तोमयोर्म
ध्ये त्र्यवोग्निः स्तोमः पञ्चीति संज्ञः। पञ्चीवाराव स्तोम इतितां प्र। नुत्तरो ज्योतिः नुत्तरो द्वि
तीयाग्निस्तोमो ज्योतिरिति नामको भवति नामको भवति अयेव ज्योतिरितिं प्र।।१० धा तों
न्यार्छितानि चत्वारि वत्वारि दक्षिणा।। अनयोरग्ने स्तोमयोः पञ्चिज्योतिः संज्ञयोर्धान्या
वितानि धान्यैर्व्रीहियवादिरिचितानि धर्मानि चत्वारि शकटानि दक्षिणा भवंति। तत्र
विशेषमाह।। त्र्यवैस्य अक्षुवानि त्र्यवस्य पदिणाः अक्षुवानि अन्भिर्व्रीहिवदर्थेषु कानि
३ धान्यधर्मानि शकटानि दक्षिणा। नुत्तरस्य चतुर्गवानि नुत्तरस्य ज्योतिः संज्ञस्याग्नेः
स्तोमस्य चतुर्गवानि चतुर्भिरनडुभिर्युक्तानि धान्यधर्मानि कशेटनि दक्षिणाभ
वति। अत्र छंदोगसूत्रं।। एकैकहि केन व्रतेनो क्रनुयायोग्नौ स्तोमयोः पथ्य चत्वारि

ग्ने

धान्यान्वितानि दक्षिणा षड्गुर्वनि सर्वस्य चतुर्गवा स्युत्तरस्येति ॥ अथ भगोसवो ॥ अथ
भगोसवसंज्ञोऽयं ध सामो भवति ॥ सर्वो राज्ञः ॥ तयोर्मध्ये सर्वे [illegible] नो राज्ञो भवति अ ऋ ४
स्मिन्षोमसंस्थां । अथैष अथ इतितां प्रेक्षतत्वात् । तथा राजन्यं याजयेदिति च ॥ अत्रान्य
ग्रोधधर्म्माः प्रायुक्ताः दक्षिणार्थे भसह स्त्रद्वादशं वा शतं ॥ अस्मिन्त्वथ भसंज्ञके
यज्ञे अथ भागासहस्रं दक्षिणा ॥ अथ भागा द्वादशाधिकंशतं वा वत्सोत्पादनसम
र्थाः गव अथ भइस्युच्यते । अत्रान्यग्रोधधर्माः पवित्रनुक्ताः सहस्रं दक्षिणापक्षे
अभ्युदाभ्येतिस्त्रो नबंध्यास्त्रैधातवीच द्वाशतपक्षे अभ्युदाभ्यादिन भवति ॥
अत्र छंदोगसूत्रे अथ भागंद्वादशतं दक्षिणाः सहस्रं वर्षभेष विद्यमानेषु कतिपया
अथ भाः स्युः शोडा इतरे व सतरा इति ॥ नुच्यो गोसवोयुतदक्षिणा गोसवनुच्य सं
स्थायुतगवदक्षिभवति गवांदशसहस्रा ॥ गोदक्षिणास्य भवतीत्यर्थः । अत्रातिस्त्रो
नबंध्यास्त्रैधातवीच ॥ वैश्यय ज्ञ इत्यके ॥ एकेरानीगोसव वैश्यस्य यज्ञमिच्छंति
वैश्यस्यैवायं यज्ञो भवति नेतरयोर्वर्णयोः अन्येतु त्रैवार्णकिस्यापि ॥ सराजानो विशो
यपुरस्कवारं सराते न यजेत ॥ सराजानोराज्ञासयज्ञमिच्छंति वैश्यस्यैवायंय
ज्ञो भवति वति नेतरयोर्वर्णयोः अन्येतु त्रैबर्णिकस्यापि ॥ सराजानो विशोयं पुर
स्कवीरं सराते न यजेत ॥ सराजानेराज्ञासहिताः विशः प्रजाः सकैपुरुषार्थ्यपुरस्कुर्वीरं राम

60

नसरातेन गोसवेन यजेत ॥ स्थंडिलेऽभिषिच्यते प्रतिदुहाहवनीयस्य दक्षिणतः महाम
द्र हत्वतीयां तमाहेंद्रस्य हस्मात्सर्वे आहवनीयस्य दक्षिणतः अहवनीयाद्दक्षिणस्यां दि
शि स्थंडिले नुपविष्टो यजमानः प्रतिदुहा धारोष्णेन दुग्धेन त्सोमेवाभिषिच्यते दमि
तप बृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति तां अश्वालाभंत्रे च ॥ स्थपतिरित्येनं बृवुः । ततः सर्वे लोका
गनं गोसवयाजिनं स्थपतिरित्येनेनना म्ना सर्वेदबृपुः । अथ च्छंदोगसूत्रं ॥ वैश्यः यो विशः
स्वराज्यं नः पुरस्कुर्वीरिन्स गोसवेन यजेत स बृहस्पतिसवेन व्याख्यातो प्युर्तत्वस्य दक्षिणा
इति ॥ अथ तां अनमपते ॥ अथ थयगोसव इति प्रजनस्य च कल्याप्युतं दक्षिणाः बृहत स्तोत्रं प्रत्य
भिषिच्यते प्रतिदुहाभिषिच्यते । अनुद्धते दक्षिणत आहवनीयस्याभिषिच्यते स्पम त
वान्तर्हिते ध्याभिषिच्यते इति तां केवल पीठादिभिरंतर्हिते ॥ वैश्यस्तोमदक्षिणा लिगो
मरुस्तोमो गणा यज्ञो भ्रातृगणा ऽ-सर्वे नावा ॥ अत्र ज्योतिष्वस्य गार्हपत्यस्य मध्ये इतर गा
र्हपत्ययोः संतिवापं कृत्वा तस्मादाहवनीयमुद्धत्य पाहुतिः पुनस्तस्मादेव स
षा मारोपार्थमुद्धृत्य ज्येष्ठारण्योः साधारणीकृतस्य गार्हपत्यस्य समारोपयनादि । म
अंते च विभज्य स्वस्वारण्योः समारोप्य पृथगावसथ्यपृथगग्निनान्ना देवसानीयाः का
र्यः भ्रातरः प्रसिद्धं सखा पेमि चाणि मनावा कार्ये रनुकूलेकप्रवृत्तिमित्र शब्द
नो च्यतो भ्रातृगणास सर्वेनां वा गणस्य मरुस्तोमसंज्ञको ग्निष्टोमसंस्थो गणापज्ञो

तृ त

भवति कीदृशं वैश्यस्तोम दक्षिणालिंगाः वैश्यस्तोमेन दक्षिणालिंगानि यस्या सौ वैश्य
स्तोम दक्षिणालिंगः कानि च [illegible] क्षिणा व सतरीः पंच वयाः पष्ठयोव सतर्यश्चात्रेहाय
णाया प्रवीताः पंच वरा राजीवय पष्ठयो नवनीत पष्ठयो रुणाः पिशंग्यः सारंग ई
सेतानि। अत्र बहु यजमानका [illegible] हीन चाद शाहव रूढाः कर्मोपित देव भवति। अत्र छंदो
गसत्रे दक्षिणायां विशेषः। स खाप्यो न्तरो वायसं पादयेयुः तेमरु सोमेन यजेरन् तस्य
दक्षिणा रूपाः पंचशारदीय पशव आलभ्यंते ते षां पष्ठो सा [illegible] द घुर्य षां केषां च पष्ठ
नायष्ठो साहं दघुरिति धानंजप्य इति। अत्र तां अभ्यूयते। अथैयमरु स्तोम इति प्रकु
सरणे तेनैव चीन्या ज पेदिति। दक्षिणा संख्या प्रकृतिवत। संख्यांतर स्यानुक्तत्वादिति
सर्वे भाष्यकाराः अतोत्र पंचाशद्व सतराः विचित्र वत्सराः पंचाशद्व सतर्यश्चाप्रवी
ताः। तत्र पंचाशन्मध्ये दश वसतर्यो राजीव पष्ठ्यः दश नवनीत पष्ठ्यः दश रुणाः
दश पिशंग्यः दश सारंग्य इति। अत्र। प्रजाकाम पशुकाम योरैंद्राग्न कुलायः कुल द
क्षिणो द्विय ज्ञो भाव्रो संख्यावां घुयो भ्रात्रोः द्वयोः संख्यावां प्रजाकाम योः पशुका
म यो श्चरैंद्राग्न कुलायो नामा ग्निष्टोम संस्थ एकाहो भवति गोकुलानि चास्य द
क्षिणा भवति। अत्र द्विजं ज मान का हीन व सर्वे रूढाः कर्म च अत्र छंदोगसूत्रे कु
ल दक्षिणा इंद्राग्न्योः कुलायः अस्यार्थः इंद्राग्न्योः कुलायेगवां कुलानि [illegible] क लादद

सरस्वत्याः कुलं इदं विश्वरूपाया इदं यमुनायाः इत्येवमाशतं प्राक्रांतं स्मरयेत्। अ
त्रैतोऽग्ने। अथैष इंद्राग्न्योः कुलायः प्रजाकामो पशुकामो वा यजेतेति प्रकृत्यस्ते
नैव ध्येयाजयेति। अत्रापि मरुत्स्तोमवदग्निसाधारणपकरणादिनामोद्धवसानीयांतं
कुध्यः ॥ इंद्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रदक्षिणोऽध्वरः। इंद्रस्तोमो नामएकाह उक्थ्यसंस्थो रा
ज्ञो यज्ञो भवति। तत्र च गवां सहस्रं दक्षिणा॥ अथैषं वदशस्तोममनुच्छारति प्र वं
ज्ञस्य राजस्य यज्ञे दिति तामभ्रातत्वात सहस्रमिंद्रस्तोम इति सूत्रे। अत्रो भ्व द्राभ्यो
तिस्रोऽनूबंध्या यै धातबीचे तिसं वै भवति॥ पुरोधाकामस्येंद्राग्न्योः स्तोमः पुरोधा
राज्ञः पौरोहित्यं॥ पुरोधाकामस्य पौरोहित्यकामस्य यजमानस्य इंद्राग्न्योः स्तोम
इत्येवं नामएकाहोऽग्निष्टोमसंस्थो भवति॥ अथैष इंद्राग्न्योः स्तोम इति प्रकृत्य पु
रोधाकामो यजेतेति तांत्रेय श्रवणात्॥ राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः वा अ
थवा अयमिंद्राग्न्योः स्तोमो राजपुरोहितयोर्भवति राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहि
तौ तयोः सत्रवत्सह यजमानयोर्द्वियज्ञो भवति। राजा च पुरोहितश्च यजेयाता
मिति तांत्रेय श्रवणात्। अत्रोद्धियजमानकाहीनवत्सर्वे ज्ञेयाः। न्यग्रोधचमसो राज्ञः
क पयश्चघर्न्तव्यः॥ वाकुलके। इंद्राग्न्योः कुलायेनाग्नीन्समोऽथ राजन्यपुरोहितौ सापु
ज्यकामो हर्वः पुरोहितो नानायजमानच मसौ अन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छमानौ

ऋ १ ६

कात्या० ६२

62

भक्षयित्वा ऋत्विक्स्रुचैं दुग्धपयो पालिंभ[?]भारणां द्वादशं शतं दक्षिणानामनो दुवसानीये

इति ॥ पयस्या ॥ अथ वा राजपुरोहितयोः पृथगेव एकैकस्यापि स्वतंत्रस्यापि इन्द्राग्न्योः

स्तोमो भवति । अनयोर्दक्षिणायां विशेषमाह ॥ दक्षिणा गायत्रीसंपन्ना ब्राह्मणस्य ब्रा

ह्मणस्य पुरोहितस्य इन्द्राग्न्योः स्तोमो गायत्रीसंपन्ना गायत्र्यक्षरसमानसंख्या चतु

र्विंशति गावो दक्षिणा ॥ जगत्या राज्ञः ॥ राज्ञ इन्द्राग्न्योः स्तोमो जगत्या जगत्यक्षरसमानसं

श्च ख्या[?]तुर्विंशति गावो दक्षिणा ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वा गावो दक्षिणा भवंति । द्वियज्ञपक्षेप्ये

वैव दक्षिणा अनयोः न प्राकृती । अत्र छंदोगसूत्रे राजपुरोहितौ यजेयातां इन्द्राग्न्यो

स्तोमेन गायत्रीसंपन्नां दक्षिणां ब्राह्मणो दद्यात् जगतीसंपन्नां राजा कामं नु पृथग्य

जेयातां तयोरेवमेव दक्षिणाः स्युरिति ॥ विघनो पशुकामस्याभिचरतो वा ॥ वि

घनो नाम एकाहः अग्निष्टोमसंस्थो द्व्युक्थसोमो पशुकामस्य भवतो अभिचरतो वा

अभिचारं कुर्वतः विघनयोः कल्पसूत्रे परस्परं भेदनेक्षोस्ति ॥ बृहतीसंपन्नायाः ३

पशुकामस्य पशुकामस्य यजमानस्य बृहतीसं[?]न्ना बृहत्यक्षरतुल्यसंख्याः ष

ट्त्रिंश[?]द्गावो दक्षिणा विघनयोर्भवंति ॥ अभिचरतः प्रज्ञाताः ॥ अभिचारं कुर्व

तो यजमानस्य विघनयोः प्रज्ञाताः प्रकृतिवदेव दक्षिणा भवंति । अथैष विघन इन्द्रोऽका

मयत पाप्मानं भ्रातृव्यं विहन्यामिति पशुकामो यजेतेति च तां अनुक्रांतत्वात् । विघ राम

६२

ना। भ्याय पशुकामो यजेताभिचरन्वा। वहतीसंपन्नाददितिगणः पशुकामस्येषुणा
भिचरतोव्याख्याताविति छंदोगसूत्रे॥ संदंशवज्रावभिचरतः। संदंसवज्र संज्ञौ
यज्ञौ द्वंद्वसोमावभिचरतो यजमानस्य भवतः। षोडशीवज्रः। वज्रः षोडशिसंस्थो
भवति। संदंशस्त्वाग्निष्टोमसंस्थ एव। संदंशवज्रो चेति छंदोगसूत्रे संदंशवज्रो च
कारादिषुणा व्याख्यताविस्यर्थः॥ भृंगडाधीलोहाकरणी षोडशिनः सोमक्रयात् षो
डशिनो यज्ञस्य सोमक्रयणगौः भृंगुडाधीलोहाकर्णीं च भवति भृंगडाधीपीतमु रवी
वेषि-णीवे ---- पीतपृष्ठी सेके। लोहाकर्णीलोहितकर्णी॥ अहर्गणेप्यवि
शेषात्॥ यस्मिन्नहर्गणे षोडशिसंस्थो- तस्मिन्नपि भृंगु धीलोहाकर्णी ढा
श सोमक्रयणी भवति कुतः अविशेषात्। अहर्गणगतोपि षोडशी षोडश्येव। प्र
संगादाह॥ विश्वजित्परिवासाः स्वा अहर्गणगतेपि विश्वजिति विश्वजित्प
रिवासा भवंति दशरात्रं परिवसतीत्यादयः चकारादविशेषादित्यनुकृष्य
ते यतोहर्गणतोपि विश्वजिद्विश्वजिदेव॥ नवास्वसंबं त नेवाहर्गणेपि वि ध्या
श्वजित्परिवासा भवंति कुतः स्वसंबंधात् सर्वस्वदानेन तेषां संबंधात्।
अतः सर्वस्वदानाभावेहर्गणे परिवासा न भवंतीति सिद्धं॥ एकराजमे

वह्रवैरेणाभिचरेत्। ह्रवैरेण संदंशेनैकराजमेव राजानमेवैकमभिचरेत्॥ जनप
दं वज्रेण॥ वज्रेण वज्रसंज्ञकेनैकाहेन जनपदं सकलं देशमभिचरेत्॥ ॥
व्यत्यासं वैनौ प्रयुंजीत॥ वा अथवा एतौ संदंशवज्रौ व्यत्यासं व्यत्यस्य विपर्या
से न प्रयुंजीत। कुर्वीत एकं राजानं वज्रेणाभिचरेत्। जनपदं संदंशेनेति। अ
त्र छंदोगसूत्रं। राजानं संदंशेनाभिचरेज्जनपदं वज्रेण। राजानमभिचर
न्व्यत्यासमेनौ प्रयुंजीत व्यत्यासमथ संदंशं ज्ञत्वा वज्रेण चैं हुत्वा संदंशमिस रू
नेनन्यायेनेति तद्दष्ट्ये॥ शमित्वा मुत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शांसर्थेन शां
सर्थेना शमित्वा मारणादुपरम्य अथवा शत्रुं स्त्वा मारयित्वा वा पश्चा
च्छांत्यर्थं ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन यजेत ज्योतिष्टोमेनैवात्ततो यजे
त शांत्यर्थं इति छंदोगसूत्रं द्विरभ्यासो ध्यायपरिसमाप्त्यर्थं॥ श्रीः॥
सेत्राद्यस्य पतिमहा० श्री प्रजापतिसुतमहायाज्ञिकश्रीदेवदत्तेकासापनसूत्रव्याख्याने
॥ नामद्वाविंशोध्यायः कृः ॥